

HET MARKIEZENHOF TE BERGEN OP ZOOM

Een overzicht vanuit de bronnen van zijn geschiedenis
tot 1795

DOOR
W.A. VAN HAM

**Dit boek is één van de
digitale heruitgaven
van eerdere publicaties door de
Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
ter gelegenheid van het
vijftigjarig jubileum in 2018**

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis uitgegeven door de
Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom

Reeks monografieën

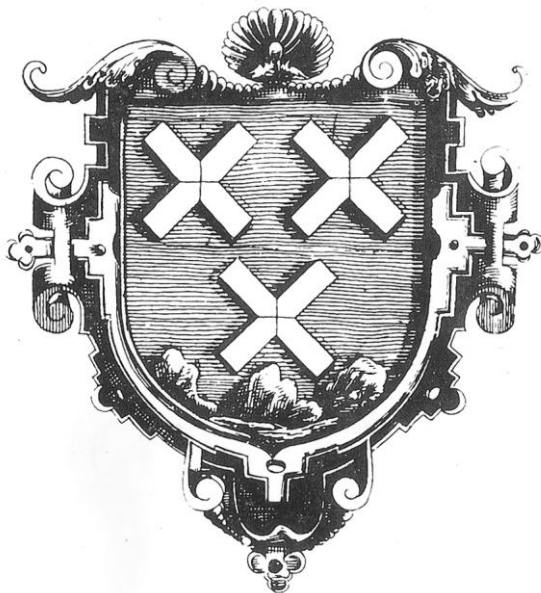
5

Het Markiezenhof te Bergen op Zoom

Een overzicht vanuit de bronnen van zijn geschiedenis tot 1795

door

W.A. van Ham

BERGEN OP ZOOM 1986

Inhoud

Ten geleide	9
Inleiding	13
De bouwgeschiedenis	15
Ligging en omgeving van het gebouw	18
Beschrijving van het gebouwencomplex	23
De bronnen	33
Archeologische bronnen	33
Iconografische bronnen	38
Gedrukte bronnen	46
Geschreven bronnen	49
Tekstuitgave met toelichting	52
1346-1420	52
1421-1484	61
1485-1520	77
1520-1522	97
1523-1581	110
1581-1671	120
1672-1721	131
1722-1795	144
Uittreksel uit het handschrift Van Mansfeld, ca. 1804	159
De tijd na de markiezen (1795-1986)	165
Slotbeschouwing	169

Bijlagen	171
Lijst van de heren en markiezen (1287-1795).	171
Lijst van gebruikte bescheiden uit de archieven van de raad en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom	177
Lijst van muntsoorten en van hun afkortingen	182

Voorwoord

Het Markiezenhof is voor Bergen op Zoom steeds van grote betekenis geweest. Uit de bronnen, die hierna in extenso worden weergegeven, blijkt reeds hoe het stadsbestuur heer Jan II van Glymes met een flinke som gelds ondersteunde, toen deze de vernieuwing van zijn huis in de stad begon. Men kon toen niet vermoeden, dat door toedoen van Napoleon, nadien bekrachtigd door een overeenkomst met koning Willem I, het Markiezenhof voorgoed stadseigendom zou worden. Er rustte echter een zwaar servituut op het gebouw: het moest als kazerne dienst blijven doen, zolang het Rijk dat nodig vond. Hiermee werd de last van het onderhoud dubbel zwaar, want het gebruik door het leger was bijzonder intensief. De gemeente was er zeer content mee, dat het in 1860 dit onderhoud aan de geniedienst kon overdragen. Historici waren echter niet zo gelukkig met de militaire functie van het gebouwencomplex.

Het was mijn ambtsvoorganger burgemeester Ir. L. A. H. Peters, die erin slaagde de militaire autoriteiten te bewegen tot het opheffen van de kazerne-functie van het Hof en tot de formele restitutie aan de gemeente Bergen op Zoom.

Het gebouwencomplex is geworden tot wat het thans is dank zij de niet geringe inspanning van zeer velen. De architecten en hun medewerkers, de aannemer, de vele bijzondere vaklieden onder wier vaardige handen het geheel gestalte heeft gekregen, de tuinarchitecten, en kortom allen die, in welke vorm dan ook, hun aandeel hebben gehad in de verwezenlijking van de restauratie.

In zijn *Ten geleide* wijst professor Meischke op de zorg, die op deze gemeente rust, om deze "historische schat" te bewaren. Inderdaad: deze was en is niet gering.

Maar bij een feestelijke gelegenheid als de voltooiing van de restauratie overheerst toch de vreugde, die wij aan dit gebouw beleven. Dat de Geschiedkundige Kring deze gebeurtenis vergezeld doet gaan van een overzicht van het historisch bronnenmateriaal, voorzien van een kritisch commentaar, stemt het gemeentebestuur tot voldoening en dankbaarheid.

Drs. P. Zevenbergen,
Burgemeester van Bergen op Zoom.

Bericht aan de leden van de Geschiedkundige Kring en aan anderen

Naast een voorwoord en een ten geleide een kort bericht van de voorzitter. In uw handen ligt de vijfde monografie in de reeks Studies uit Bergen op Zoom. Het moet een monnikenwerk zijn geweest voor de schrijver om ons aan de hand van vele bronnen een beter inzicht te kunnen geven in het reilen en zeilen van bouwers en bewoners van het onvolprezen Markiezenhof.

Allen - en in het bijzonder de schrijver-, die deze uitgave mogelijk maakten door steun en advies, zeer hartelijk dank!

A. G. Bert van der Stoel,
voorzitter.

GESCHIEDKUNDIGE KRING

VAN STAD EN LAND VAN BERGEN OP ZOOM

Opgericht 15 November 1967

ERELEDEN:

Dr. E. G. H. Härtel, Ere-Voorzitter
Br. Alb. van Rijckevorsel, Erelid

BESTUUR:

Voorzitter: A.G. van der Stoel
Secretaris: Th. W. C. Th. Jansen
Penningmeester: J. W. A. van Gastel
Leden: drs. G. W. M. van Aubel
C. A. van Bekkum
Dr. E. G. H. Härtel
H. J. J. Mulders

REDACTIE:

Secretaris: W. A. van Ham
Leden: W. C. A. M. Loeff
drs. Ch. C. M. de Mooij
C. D. Vanwesenbeeck
M. J. Venselaar

Ten geleide

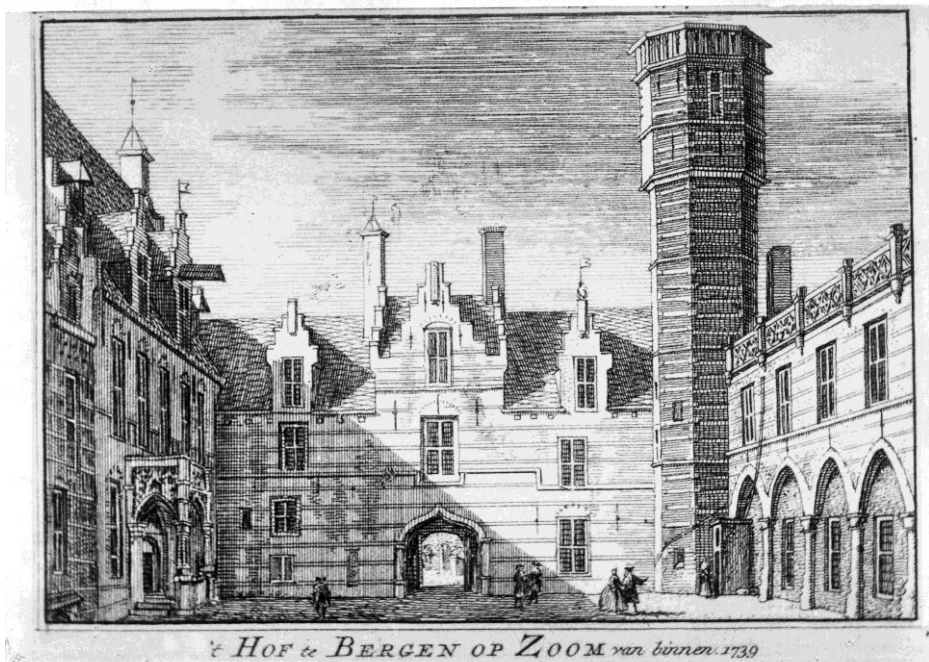
“Wat de Sint Jan in Den Bosch is onder de Nederlandse kerken, is het Markiezenhof te Bergen op Zoom onder de woonhuizen van onze steden”.

Dit leek mij zo'n mooie volzin om mee te beginnen en ik zag al hoopvol uit naar het vervolg, totdat ik plotseling besepte hoeveel ik hiermee het Markiezenhof tekort deed. Want zodra je over de grenzen van ons land gaat val je over de kerken die ook gezien mogen worden, maar waar vindt je een stedelijk woonhuis dat het Markiezenhof nabij komt?

Je wordt er als Nederlander een beetje zenuwachtig van wanneer je ineens merkt dat het buitenland niets beters te bieden heeft dan wat je thuis al hebt. En terecht, want van dergelijke grote huizen zijn er in het buitenland talrijke geweest en bij ons bleven het uitzonderingen. Voor ons land was het uitgebreide wooncomplex, dat de Heren van Bergen binnen hun stad Bergen op Zoom vijfhonderd jaar geleden lieten bouwen, steeds een unicum van vorstelijke pracht.

In België bezaten Brussel, Mechelen, Antwerpen, Brugge en Gent meer woningen van een dergelijke grootse opzet, maar daar zijn nu nog slechts enkele resten van over. Voor zover ze niet helemaal van het toneel verdwenen, moesten ze op twee manieren de tol betalen aan de tijd. Hun grondstukken werden ingekort, waardoor de minder aanpasbare en eerder vervallen dienstgebouwen aan nieuwbouw ten offer vielen. Het restant, meestal het 'herengedeelte' werd daarna nog eens duchtig 'gerestaureerd'.

Het Markiezenhof bleef door een gelukkig gesternte voor dit lot gespaard. Het misbruik als kazerne voorkwam erger, zoals een

1. Gezicht op de binnenplaats van het Markiezenhof, 1739.

Gezicht op de toegangspoort aan het Beursplein vanaf de grote binnenplaats. Links de hofzaal met het nadien afgebroken baldakijn; rechts de grote toren, waarvan de spits ca. 30 jaar tevoren is afgenomen. Geheel rechts de dichtgemetselde galerij.

Gravure door H. Spilman naar een tekening van A. de Haen uit 1739, gedrukt in 1741.

inrichting tot scholencomplex, stadhuis of kantongerecht, het verhinderde bovendien gedeeltelijk sloop en restauratie.

Feitelijk gedroegen de militairen zich hier nogal civiel, verwoestingen als bij het Kasteel van Breda bleven uit.

Tenslotte, en weer was het lot het Markiezenhof gunstig gezind, vertrokken de soldaten op het meest gunstige tijdstip dat mogelijk was, toen vlak na het herstel van de zwaarste oorlogsschade geld en

aandacht vrij kwam voor andere grote projecten en er nog lieden te vinden waren die het oude metier in theorie en praktijk beheersten. Het geluk kon maar niet op, de grote schouw keerde van zijn verblijf in het stadhuis terug naar de grote zaal van het Hof, de dichtgemetselde galerijen werden weer geopend en hier en daar kon zelfs weer een bijpassende punt op de bewaard gebleven "i" gezet worden, zoals de herbouw van het bovenste deel van de toren en van het portaal voor de grote zaal.

Zo werd geleidelijk het gehele complex weer toonbaar en aan het mozaïek van gebouwen, binnenplaatsen en hoven kon men zich steeds beter een beeld vormen van het functioneren van een dergelijke grote huishouding in vroegere dagen. Door Sloodmans' boek over 'Jan metten Lippen' was de Heer van Bergen en zijn familie weer uit het verleden opgedoken, maar over het dagelijkse leven op het Hof ontbrak nog veel aan onze voorstelling.

De Heer W. A. van Ham verrichte een nieuw onderzoek naar de groei en het gebruik van het Markiezenhof, met het doel om ons de mensen die het maakten en die het bevolkten wat nader te brengen. Hij ontdekte daarbij verscheidene rekeningenposten die tot nieuwe conclusies over de bouwgeschiedenis noopten.

Maar niet alleen deze conclusies zijn van belang, het is het woordgebruik van de rekeningen dat ons dichterbij de mensen van toen brengt. Wanneer men tegen de achtergrond van het gebouw en van de oude afbeeldingen, de mensen die in de betalingsreeksen voorkomen voor zich tracht te zien, zal men weer even in de vroegere wereld verplaatst worden. Als voorbeeld noem ik de post van 27 oktober 1551 waarbij de opzichter van de Vismarkt een bedrag ontvangt omdat hij met een ploeg van zeven vrouwen de binnenplaatsen van het Markiezenhof haastig had laten wieden en

schoonmaken met het oog op de komst van de Prins van Oranje. Op de Vismarkt had men ervaring met vlotte schoonmaakbeurten en het levenslot van laag en hoog is uit zo'n post op te maken. Ook blijkt dat het Markiezenhof er niet altijd zo verzorgd bij stond als thans. Geschiedenis stemt vaak wat droevig. Zodra een huis klaar is gaan de bouwers dood en begint het verval. Daar staat het dan, terwijl het steeds meer een last dan een lust wordt en niemand meer weet waarom het eigenlijk gebouwd werd.

Wanneer we de geschiedenis van het Markiezenhof overzien vragen we ons af wie er meer vreugde aan het gebouw beleefd zullen hebben: de Heren van Bergen op Zoom, die het vijfhonderd jaar geleden lieten bouwen, of de stad van vandaag, die het als historische schat met zorg bewaart. Hoe dan ook, Bergen op Zoom zonder het Markiezenhof zou zijn als Den Bosch zonder Sint Jan, gewoon onvoorstelbaar.

prof. dr. ir. R. Meischke.

Inleiding

Bij onderzoeken in de archieven van de raad en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom, alsmede bij de ordening en inventarisatie van de bescheiden van dat archieffonds, kwam door diverse toevalsvondsten een aantal gegevens aan het licht. Deze verschaften een andere visie op de geschiedenis van bouw, bewoning en gebruik van het Markiezenhof te Bergen op Zoom. Geleidelijk aan werd het duidelijk, dat het gewenst was, deze gegevens te publiceren. Aangezien niet kon worden volstaan met het opsommen van fragmentarische feiten zonder samenhang, viel het besluit alle beschikbare geschreven bronnen te verzamelen teneinde tot een zo volledig mogelijk overzicht te geraken.

Het leek gewenst, deze te publiceren ter gelegenheid van de afsluiting van de restauratiewerken van deze heerlijke stadswoning in 1986. Met geschreven bronnen alleen kan een modern onderzoeker naar de geschiedenis echter niet volstaan. Ook de archeologische, iconografische en gedrukte bronnen dienen bij zijn werk betrokken te worden. Onder degenen, aan wie ik advies in deze verzocht, was het vooral prof. dr. ir. R. Meischke, die mij de moed gaf om door te zetten. Daarnaast was van belang het contact met de heer C. Booijs, projectleider bij de restauratiewerken van het Markiezenhof en de Grote Kerk.

Genoemd mogen nog worden de raadgevingen en aanwijzingen, die werden verschaft door de gemeente-archivaris J. H. van Mosselveld en de andere medewerkers van het gemeente-archief van Bergen op Zoom.

De samenstellers van de - nog steeds niet vervangen! - *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* merkten achterin hun boek op: "*de laatste plicht, die op den archivaris rust met betrekking tot het archief (...) is het in het licht geven der voornaamste stukken. Het is zijn plicht, maar het is een eereplicht, geen ambtsplicht*" ¹). Toch was het niet deze moraal, die geleid heeft tot het samenstellen van dit overzicht uit de bronnen, maar eerder het besef van de verplichting die iedere medewerker in het veld van de geschiedschrijving heeft om op verantwoorde wijze kennis te geven van door hem gesignaleerde feiten. Dat kan immers leiden tot verruiming en - soms - verbetering van bestaande inzichten in de geschiedenis.

Dit overzicht is bedoeld als een eerste bijdrage tot de studie van een, door het teloorgaan van dergelijke gebouwen elders, uniek geworden blijk van historische architectuur. Dat deskundiger onderzoekers dit begonnen werk zullen voortzetten is niet alleen mijn wens.

De archieven van de raad en rekenkamer eindigen in het jaar 1795. Noodgedwongen moet dat als slotjaar van het overzicht gelden. De gegevens van 1795 tot heden zijn niet helemaal te overzien en het is moeilijk daarvan een volledige samenvatting te geven. De schrijver verontschuldigt zich bij voorbaat voor de summiere wijze, waarop de laatste periode hier is samengevat. Het is te hopen, dat hierin door anderen spoedig zal worden voorzien.

Deze inleiding omvat verder een kort overzicht van de bouw-geschiedenis; een beschouwing over ligging en omgeving van het gebouw en een beschrijving van het gebouwencomplex. Daarna wordt van iedere bronnensoort een overzicht gegeven. In een slotwoord zal

¹ Muller, J. A. Feith en R. Fruin, *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* (Groningen 1920) 136.

een poging worden gedaan, het verschil met de tot dusverre over de bouwgeschiedenis bestaande inzichten uiteen te zetten.

De bouwgeschiedenis

Tot 1384 ontbreken gegevens over het gebouw; wellicht is het enige tientallen jaren tevoren pas opgetrokken, hoewel het mogelijk blijft dat er een kleinere woning aanwezig is geweest sinds de scheiding van Bergen op Zoom van het land van Breda in 1287. In de jaren 1412-1422 (wellicht eerder) is door aankopen het complex met bijbehorende gronden vergroot, zonder dat dit tot ingrijpende werkzaamheden schijnt te hebben geleid. Het oude hof bestond kennelijk uit een "groot huus" of "sale", waarin een grote kamer, eetkamer, slaapkamer, schrijfkamer of kantoor, naaisterkamer, voedsterkamer, enz.

Onduidelijk is, of dit huis hetzelfde is als het "langen huse" waarvan in sommige rekeningposten melding wordt gemaakt. Daarnaast was er een poorthuis, de huizen afkomstig van Jan van Berlaar en van Jan Ruber en de godskamers, die aan de oostzijde van het complex lagen. De huidige gebouwen zijn in drie etappes, namelijk 1484-1487, 1493-1497 en 1504-1512 gerealiseerd. De eerste fase omvatte de "sale" (de Christoffelzaal of Hof zaal) met aangrenzende vertrekken zoals een kantoor en een washuis, later tot keuken verbouwd. Voor de bouw van de "sale" werd door de stad aan de heer een som gelds van bijna 500 £. (ponden) Brabants betaald, in ruil waarvoor zij het "privilege van de Sale" verkreeg ²). De bouwwerkzaamheden kostten overigens meer dan 848 £. Brabants.

² J. van Rompaey, "Rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom", *Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandche Recht*, XIII (1968) nr. XV, 267-271.

In 1493/1494 is sprake van een nieuwe poort, terwijl de bouw van een wentelsteen (traptoren) in 1494/1495 de inleiding vormde van de tweede fase waarbij wellicht een verdieping in de zaal werd ingebouwd. Hiermee was een vleugel van de Christoffelzaal met de aangrenzende zuid-oostvleugel, waaraan een kapel was gebouwd, voltooid. De gegevens over de bouw van een traptoren geven aanleiding tot het vermoeden, dat toen ook het poortgebouw aan de Steenbergsestraat en de toren, waarop de zee ridder staat, zijn opgetrokken.

Op 10 april 1504 begon de derde bouwfase, die meer dan 6200 £. Brabants ging kosten en dus omvangrijker was dan de eerste. Deze omvatte dan ook de rest van het tegenwoordig nog bekende gebouw. De samenstellende delen hiervan worden opgesomd in een volgende paragraaf. Door het ontbreken van enige jaarrekeningen missen we echter een totaal-overzicht van het geheel. Na 1750 zijn enige van de bijgebouwen afgebroken, zoals dat ter plekke van de leeszaal van de bibliotheek, de godshuizen en nog enkele op de achterplaats. Grote werken zijn na 1512 niet meer ondernomen; de totale uitgiften verminderen dan sterk en tenslotte wordt de rekeningpost gecombineerd met die van andere gebouwen in de stad. Van belang waren wel de plaatsing van de Christoffelschoorsteen in 1520/1522, waarbij een deel van de gevel van de zaal aan de Steenbergsestraat moest worden vernieuwd en de verbouwing van de zuidvleugel in 1709/ 1710, waarbij onder meer de zogenaamde Franse tuingevel werd gerealiseerd en de huiskapel, die aan de oostzijde tegen de gevel stond, werd afgebroken.

In de periode 1795-1819 had het gebouw door verwaarlozing veel te lijden. Hoewel het als hospitaal was ingericht stond het gedurende lange perioden leeg. De schade door achterstallig onderhoud aan

daken, goten en vensters was van zodanige aard dat de rentmeester van de domeinen in 1806 het Markiezenhof beschreef als een "considerabel vervallen gebouw" ³).

In 1815 is één van de bouwvallige achtergebouwen verkocht aan L. Gussenhoven en vervolgens afgebroken. Het gebouw dat ter plekke van de tegenwoordige leeszaal van de bibliotheek Erasmus stond is tussen 1815 en 1825 eveneens gesloopt ⁴).

De bestemming tot kazerne in 1818 had verstrekkende gevolgen voor de gebouwen en het interieur. Uit een desbetreffend rapport blijkt, dat verschillende beschotten, muren en schoorstenen zijn uitgebroken, zodat een geheel nieuwe indeling ontstond ⁵). Het "paleis" veranderde in een kazerne, die slechts door zijn uitgestrekte vorm en architectuur nog herinnerde aan voorbijge glorie. Op initiatief van burgemeester J. D. de Roock is in 1844 besloten de Christoffelschouw over te brengen naar het gemeentehuis ⁶).

Van de vele aan- en bijbouwswsels worden hier slechts genoemd: een afwasgebouw bij de "Franse" gevel in de vroegere tuin (1877) een waslokaal op de kleine binnenplaats (1883) en een badinrichting in de achtertuin (1909) ⁷). Eén van de achtergebouwen (thans jeugdbibliotheek) is in 1935 uitgebrand en werd in "militaire stijl" hersteld. De militaire periode eindigde in 1957, toen het gebouw aan

³ Rijksarchief Noord-Brabant, Archief Commissie van Breda, inv.nr. 1112.

⁴ Men vergelijke de kaart in het Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, O.B.Z. nr. 215 en het oudste kadastrale plan van de stad.

⁵ Gemeente-archief Bergen op Zoom, archief na 1815, voorl. inv.nr.9.

⁶ C.A.H. Booij, "De Christoffelschouw uit en thuis", *De Ghulden Roos* 33 (1973) 68.

⁷ Gemeente-archief Bergen op Zoom, Register betreffende de Militaire Gebouwen enz., 1883.

de gemeente werd afgestaan. De restauratie, voorbereid in de periode 1959-1963, begon in augustus 1963 ⁸).

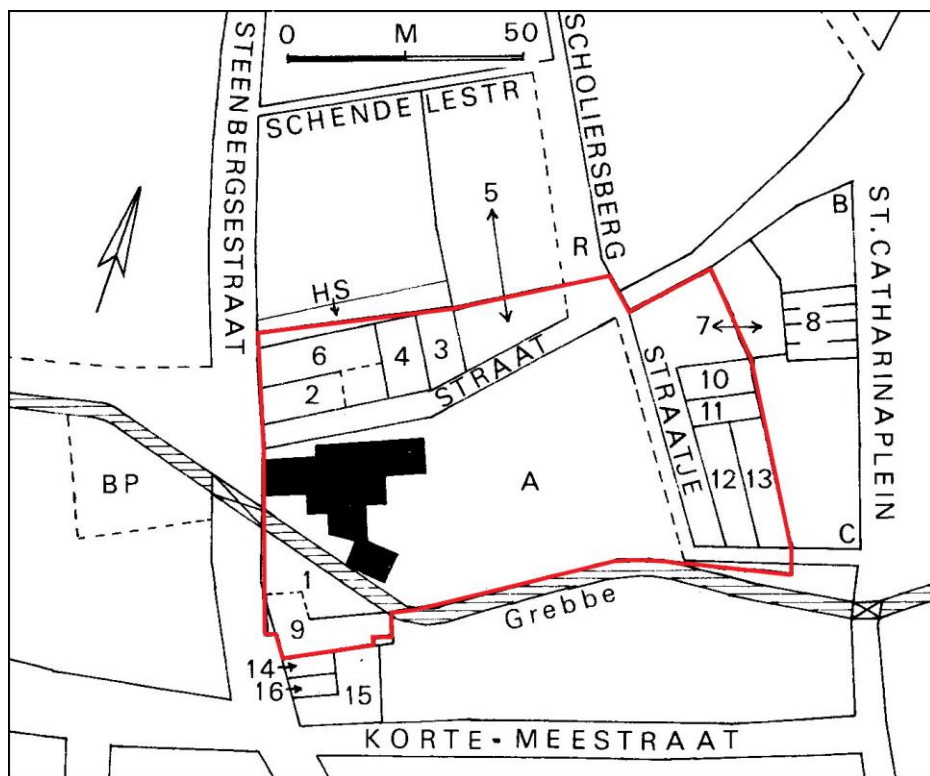
Ligging en omgeving van het gebouw

Het Markiezenhof is gelegen in het centrum van Bergen op Zoom, in het stadsgedeelte dat begrensd wordt door de Kortemeestraat (zuid), Sint Catharinaplein (oost), Hofstraat (noord) en Steenbergsestraat (west). Hierna zal blijken, dat ook het gebied tussen de Hofstraat (zuid), Mosselstraat (oost), Sint Antoniusstraat (noord) en Steenbergsestraat (west) tot ca. 1495 bij de geschiedenis van het Hof betrokken was.

Het oorspronkelijke terrein van het Hof moet veel kleiner zijn geweest en zich tot het begin van de vijftiende eeuw hebben beperkt tot het gebied tussen de achtertuin (oost), de thans overkluisde Grebbe (zuid), de Steenbergsestraat (west) en de grote binnenplaats (noord).

In de loop van de vijftiende eeuw kreeg het hof gebied zijn grootste omvang. In het hier volgende overzicht zal blijken, dat achtereenvolgens een klein terrein ten zuiden van de Grebbe (vóór 1412), een uitgestrekter tot aan het verdwenen Schendelestraatje (1421), een huis met erf aan de Steenbergsestraat (1422), vier huizen en erven aan de Vismarkt (thans Sint Catharinaplein) en 21 kamerwoningen ter plaatse van de tegenwoordige achtertuin (1470) zijn verworven. (zie kaart 1).

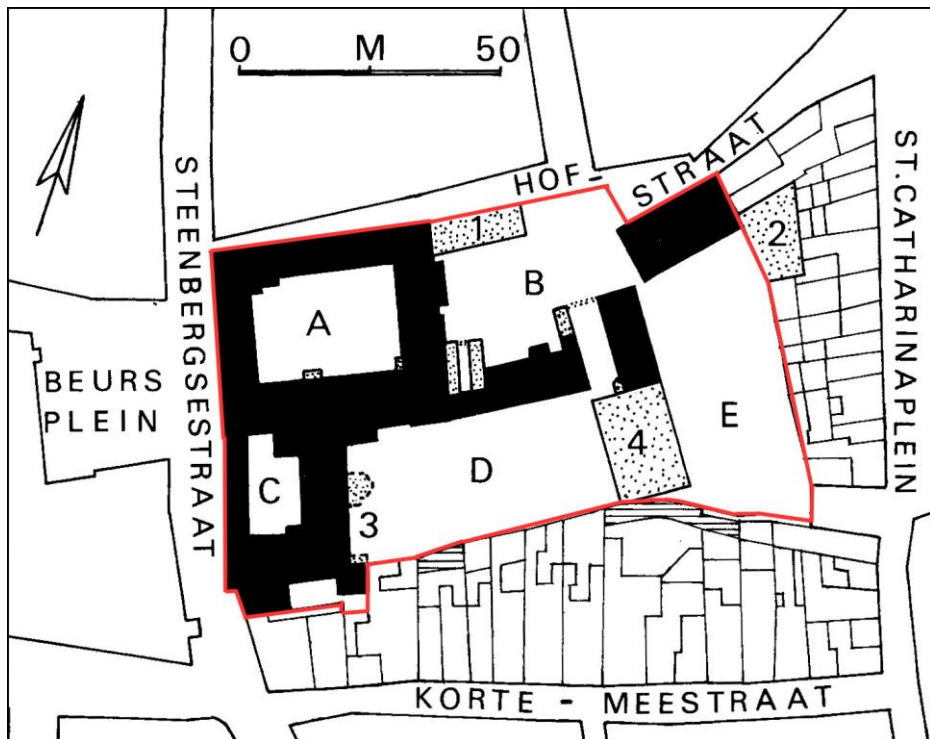
⁸ C.A.H. Booij, "Het Markiezenhof te Bergen op Zoom, van woon paleis tot stedelijk cultureel centrum", *Gemeentewerken* (1979) 248.

Kaart 1. Schetskaart van de situatie van het Hof te Bergen op Zoom en zijn omgeving ca. 1480.

- A Het Hof
- B Huis, later Hof van Gelre genoemd
- C Huis, later De Rennenberch genoemd
- BP Perceel, eigendom van de Heer van Bergen op Zoom, later gedeelte van het Beursplein
- R Globale ligging van de rosmolen aan de Scholiersberg
- HS Perceel, afkomstig van Marie Peels, gebruikt t.b.v. de aanleg van de Hofstraat
- 1-6 Percelen, door de Heer van Bergen op Zoom aangekocht vóór 1412-1422
- 7-8 Percelen, door de Heer van Bergen op Zoom aangekocht in 1470
- 9. Perceel het Gulden Kruis, in 1505 door de Heer van BoZ verworven
- 10-13 Huizen en erven, in 1512/1513 door de Heer van BoZ verworven
- 14-16 Huizen en erven, in 1531/1533 door de Heer van BoZ verworven.

Het terrein binnen de dikke/rode lijn is dat van het tegenwoordige Markiezenhof.

Kaart 2. Het Markiezenhof en zijn omgeving c. 1750

- A Grote Binnenplaats
- B Achterplaats
- C Kleine Binnenplaats
- D Tuin
- E Achtertuin
- 1. Verdwenen gebouw (conciërgewoning?).
- 1. Verdwenen gebouw (schuur of brouwerij).
- 2. Voormalige kapel.
- 3. Verdwenen gebouw (ter plaatse openbare leeszaal).

Basis van de kaart: de maquette van Bergen op Zoom te Parijs, met behulp van kadasterkaart 1825. In zwart zijn de in 1959 nog bestaande gebouwen aangegeven, gestippeld de toen reeds verdwenen gebouwen.

Voor en na de bouw van het tegenwoordige Hof is de situatie grondig veranderd. In 1484 werd het erf op de Scholiersberg, dat zich tot aan het gemelde Schendelestraatje uitstreckte, in cijns uitgegeven aan particulieren. Tussen 1485 en 1487 kreeg het Hofstraatje zijn heden nog bestaande tracé, waardoor het terrein van het Hof aan de Noordzijde met een muur kon worden afgesloten. Tussen 1487 en 1489 werd het Beursplein door overkluizing van een deel van de Grebbe van een braakliggend terrein tot een "schoon plaitsse" omgevormd.

In 1505 is het huis het Gulden Kruis aan de zuidzijde van de Grebbe aangekocht en kon na afbraak daarvan de zuidoostvleugel van het Hof worden doorgetrokken en de zuidvleugel worden gebouwd. In 1512 en 1513 kon door aankopen van huizen en erven de achtertuin worden gevormd met een poortuitgang aan de zijde van de Vismarkt.

Om het Hof een uitgang in zuidelijke richting te verschaffen, werd in 1531/1532 besloten tot aankoop van de huizen gelegen tussen dit gebouw en de hoek van de Kortemeestraat.

Er vond ook vermindering van terrein plaats. De eerstgenoemde vier huizen aan de Vismarkt zijn tussen 1470 en 1490 aan particulieren verkocht en de laatstgenoemde percelen ten zuiden van het Hof zijn in 1611 vervreemd. In 1815 is één van de schuren, gebouwd bij de oostelijke tuinmuur tegen de achtererven van de Vismarkt, voor afbraak verkocht. Ook is door het gemeentebestuur een perceelsgedeelte bij de achterpoort van het Hof aan de Vismarkt in erfpacht gegeven aan de eigenaar van een aangrenzend perceel ⁹).

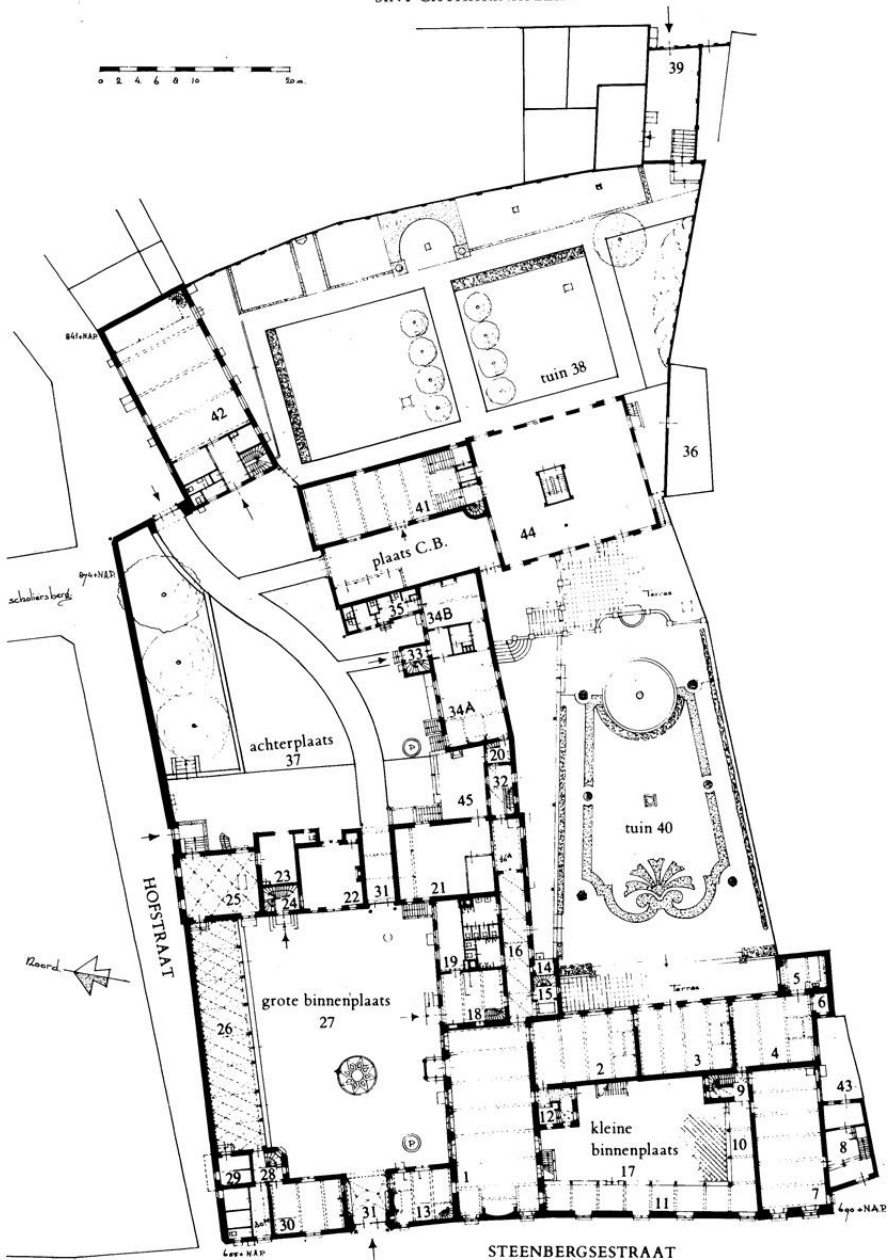
⁹ W. A. van Ham, "Groot en Klein Rennenberg aan de Vismarkt", *Waterschans* 15 (1985-1) 2 e.v.

De Grebbe als absolute grens van het terrein is geleidelijk komen te vervallen, doordat de stad aan particulieren gedeelten van deze waterloop heeft uitgegeven, waarbij deze door overkluizing uit het gezicht verdween ¹⁰). In plaats hiervan kwam daar een ommuring, die mede bij de restauratiewerkzaamheden betrokken werd. Wat de terreingesteldheid betreft moet worden gewezen op de geaccidenteerde hoogteligging. Het hoogste punt ligt bij het achtergebouw aan de Hofstraat op 8,4 m. boven N.A.P.; het laagste punt nabij de achterpoort aan de Vismarkt op 6 meter boven N.A.P. Op de hoek van de Hofstraat, links van de hoofdingang, ligt een punt van 6,5 meter; de hoek nabij de Kortemeestraat ligt op 6,9 meter. De hoogteligging wordt enerzijds bepaald door de ligging tussen het plateau van de Scholiersberg, dat zich vroeger tot in de achtererven en achtertuin van het Hof uitstreckte, maar bij de uitbreidingen van het Hof gedeeltelijk is afgegraven en anderzijds door de geul waardoor de Grebbe stroomt, waarvan de vroeger veel steilere kanten geleidelijk zijn opgevuld. Evenals elders in de stad is de door de natuur gegeven situatie in een eeuwenlang proces van bewoning aangepast aan het menselijk gebruik.

¹⁰ H. B. J. Witte, "De Grebbe te Bergen op Zoom", *Publieke werken* 12 (1943) 121 e.v.; N. N. "De verbetering van een moerriool in de gemeente Bergen op Zoom", *Mededelingen laboratorium voor grondmechanica* (juli 1961) 14 e.v.

SINT CATHARINAPLEIN

0 2 4 6 8 10 20 m

MARKIEZENHOF - BERGEN OP ZOOM - BEGANE GROND - A.K. 03-1986

Beschrijving van het gebouwencomplex

(voor verwijzingen 1 – 99 zie de plattegrond op pag 23 (begane grond) en verwijzingen > 100 pag 32 (étage))

♦ De 70 meter lange *voorgevel* is opgetrokken uit een combinatie van baksteen en witte natuursteen. De gesmede en vernuftig in elkaar gevlochten, rood geschilderde vensterkorven vallen zeer op. Zij vormden een bescherming van het paleis tegen inbraak en geweld. Duidelijk is te zien, dat aan de gevel een aantal geheel verschillende gebouwen grenst. De zuidelijke vleugel (rechts) met een hoge topgevel is het eerst gerestaureerd. Daaraan grenst de galerij, die de kleine binnenplaats van de straat scheidt.

Vervolgens de Christoffelzaal met hoge trapgevel; daarnaast het poortgebouw, met boven de ingangspartij een trapgevel, voorzien van hoekpinakels en een leeuw met geslachtswapen van Glymes-Bergen op de top. Dit beeldhouwwerk alsmede de kruisbloemen op de pinakels zijn kort na 1913 vervaardigd van Bentheimer zandsteen en in 1979 gerestaureerd.

In dat jaar zijn ook de hoofddeuren vernieuwd waarbij een gesneden deurnaald werd aangebracht, versierd met het beeld van Johannes de Evangelist en zijn symbool, de adelaar. Dit werk van de beeldhouwer G. Kemperman is beschilderd, wat samen met de roodgeverfde deuren een kleurrijk gezicht geeft. Boven de poort een in 1914 door de gemeente aan het 3e regiment infanterie aangeboden St.Christoffel-beeld, vervaardigd in het atelier Kusters te Eindhoven ¹¹). Tot 1795 stond in deze nis het volledige wapen van de familie Van Glymes van Bergen op Zoom.

¹¹ Booij, "Het Markiezenhof", 250.

♦ Op de *grote binnenplaats* vindt men links de grote galerij (plattegrond nr. 26), bestaande uit een zuilengang met bogen. Hierboven ligt een lange zaal waarvan het flauw hellende dak veel zorgen opleverde: het was achtereenvolgens met koper en lood bekleed. In 1785 werd hierop een dak met gebroken kap (mansard) aangebracht, terwijl nog vóór 1739 de zuilengang gedicht werd met muren, waarin ramen en deuren waren geplaatst. Hierdoor was de galerij geschikt voor bewoning. De raad-intendant, vertegenwoordiger van de markies als eerste ambtenaar, woonde er in; het geheel heette dan ook "quartier van den raad-intendant". Het mansardedak is bij de restauratie verwijderd en het flauw hellende dak hersteld. De zuilengang werd daarbij weer opengemaakt en overwelfd.

♦ In de *noordoost-vleugel* (plattegrond nr. 22-25) bevonden zich naast de doorgang naar de achterplaats op de begane grond het kantoor van de griffier en de zaal voor vergaderingen van het Leenhof; daarnaast de archiefkamer, waarvan de vensters nog zijn voorzien van vensterkorven of tralies; thans is er een devotiekapel ondergebracht. De kamer van de domeinraad lag er boven. Rechts van de binnenplaats bevindt zich de Hof zaal of Christoffelzaal (plattegrond nr. 01), met aansluitend een wat lager keukengebouw, waarin thans de ingang van het gemeente-museum is (nrs. 18 en 19). In de doorgang naar de achterplaats is ter herdenking van het eeuwfeest van de onafhankelijkheid van Nederland in 1914 een oorspronkelijk gepolychromeerde steen aangebracht, aangeboden door "De Burgers der gemeente Bergen op Zoom aan het Derde Regiment Infanterie". Voor de grote toegangsdeur tot de Christoffelzaal bevindt zich een bij de restauratie gereconstrueerd baldakijn. Het onderstuk is opgebouwd uit hardsteen en Gobertange; het bovenstuk is vervaardigd uit ledesteen van

Balegem (bij Gent) met een balustrade, pinakels, waterspuwers en ander steenhouwerswerk.

♦ *De Christoffelzaal* vormt het hart van het Hof. Zij is gebouwd ter vervanging van de oude Sale, die kleiner was.

In 1521 is de westelijke wand sterk veranderd doordat toen de Christoffelschoorsteen is aangebracht. In het middenpaneel van dit ca. 15.000 kg. zware werkstuk de afbeelding van Sint Christoffel met het Christuskind; links daarvan met een lamp de kluizenaar, die Christoffel aanraadt mensen over de rivier te dragen en rechts het hutje van Christoffel. In de driepas onder het reuzenbeeld het wapen van heer Jan III van Glymes, gehouden door leeuwen. In de buitenste panelen van het schoorsteenstuk staande leeuwen met vanen voorzien van de wapentekens van Glymes (links) en de adelaars van Brimeu (echtgenote van Jan III). Op de linkerzijwand de wapens van zijn vader en moeder (Glymes en St. Simon); op de rechterzijwand het familiewapen van Adriana van Brimeu en haar persoonlijke wapen (gedeeld van Glymes en Brimeu).

Deze schouw is 493 cm. breed en 523 cm. hoog. Zij is uit hardsteen vervaardigd te Mechelen in het atelier van Rombout Keldermans en in blokken en platen per schip naar Bergen op Zoom vervoerd.

Van 1844 tot 1972 stond de schouw in het gemeentehuis en is daar in 1938 naar een andere wand verplaatst. De zaal waarin deze zich bevond (tegenwoordige raadszaal), heette toen "Markiezenzaal". Bij de restauratie van de Christoffelzaal in 1972 is de schouw op zijn oorspronkelijke plaats teruggezet, waarbij de verdwenen overhuiving werd gereconstrueerd ¹²).

¹² Booi, "De Christoffelschouw", 70 e.v.

De 8,5 m. brede en 20 m. lange zaal bevat nog meer bezienswaardigs. In de ramen zijn glas-in-loodvensters aangebracht met daarin de familiewapens van de heren en vrouwen van Bergen op Zoom en van hun echtgenoten. Boven in een met natuursteen omlijste doorgang is bij de restauratie een glas-in-loodraam met het Glymeswapen aangebracht naar ontwerp van architect E.A. Canneman.

De restauratie van de Christoffelzaal is in 1974 voltooid.

♦ *De kleine binnenplaats* (plattegrond nr. 17) is vanuit de Christoffelzaal te bereiken via de noordelijke traptoren (plattegrond nr. 12). Hier valt het meest op de galerij (plattegrond nrs. 10 en 11) die het pleintje van de Steenbergsestraat scheidt. De nu weer open galerij is kort na 1795 dichtgemetseld.

♦ De zuidelijke traptoren en de daarbij aansluitende vleugels waren de eerste gebouwen (plattegrond nr. 3-7) die gerestaureerd werden (1968). Dit deel van het Hof onderscheidt zich door de iets rodere kleur baksteen van de lichtere die we in de rest van het complex aantreffen. De raamopeningen in de oostelijke vleugel aan de zijde van de binnenplaats zijn (ca. 1709?) geheel dichtgemetseld; kalkstenen kozijnen zitten er gedeeltelijk nog in.

De oost- en zuidvleugels (plattegrond nr. 2-4) bevatten de woonvertrekken van de heer.

♦ *De zuidelijke vleugel* (plattegrond nr. 7) aanvankelijk in twee vertrekken verdeeld, is in 1783 ingericht ten behoeve van de Geheimraad, die toezicht kwam houden op de domeinen in Nederland van de in Duitsland wonende markies. Deze vleugel heette sindsdien het "quartier van de Geheimraad"; de oostelijke vleugel aan de tuin het "Princequartier".

♦ *De tuin* (plattegrond nr. 40) was voorheen aangelegd in Franse stijl. Tijdens de restauratie is geprobeerd deze wederom aanzien te geven

door een goed aangelegd gazon, tuinbeelden, siervazen, enz. Aan de oostzijde wordt de tuin afgesloten door het inwendig modern bibliotheekgebouw in "aangepaste" stijl. Dit is in 1978 gereed-gekomen. Hier stond eerder een gebouw met volière, dat in het eerste kwart van de 19e eeuw is afgebroken.

Het Markiezenhof moet echter omstreeks 1700 voor een grand seigneur weinig aantrekkelijks hebben gehad. Tegen de tuingevel van het woonverblijf bevond zich de huiskapel; de koorsluiting (absis) werd tijdens de voorbereiding van de restauratie opgegraven. Volgens Faure, die in die tijd in dienst was van de markies, liet François Egon de la Tour d' Auvergne de kapel afbreken om meer licht in de nieuw in te richten vertrekken te krijgen. De rentmeestersrekening van 1709 bevat veel gegevens over de bouw van dit nieuwe "kwartier" van de markies (plattegrond nr. 2-5). Kennelijk is het geheel in 1710 voltooid. De markies heeft overigens van zijn nieuwe woongedeelte weinig plezier gehad. Hij overleed nog dat jaar te Douai (Noord-Frankrijk) aan kinderpokken. Faure vertelt dat de kapel na afbraak door de markies geen vaste plaats meer had, doch dat de weduwe tenslotte de Christoffel-zaal als bidplaats liet inrichten.

♦ *De Blauwe Zaal* op de eerste verdieping (plattegrond nr. 101) dankt deze naam aan de kleur van de plafondbeschildering, bij de restauratie aangebracht. De versiering met ranken werd onder andere ontleend aan motieven, die voorkomen op enkele in het Hof teruggevonden vloertegels uit de bouwtijd. Tegen de moerbalken ziet men wapenschildjes van de families, die achtereenvolgens in het bezit van de heerlijkheid (het Markiezaat) zijn geweest. De restauratie van deze zaal kwam in 1974 gereed.

♦ Aansluitend aan de Blauwe Zaal bevindt zich links de *bovengalerij* (plattegrond nr. 110 en 111). Deze gang in L-vorm bevindt zich boven

de open galerij van de kleine binnenplaats en verbindt de Blauwe Zaal met zowel de Processiezaal als de Theodoorkamer in de 18e eeuwse tuinvleugel. In deze bovengalerij blijkt dat de bouwplannen van het Markiezenhof in fasen zijn uitgevoerd. Immers, voor het maken van deze gang dienden vensters in de reeds gereed zijnde zuidelijke bovenzaal die op de binnenplaats uitzagen, te worden gedicht. De plaats waar die vensters gezeten hebben, is nog te zien door de onderbrekingen in de speklagen (korte gedeelte van de galerij). De overkapping in de vorm van een spitsbogig sporengewelf maakt deze ruimte uniek. Het kwam grotendeels bij de restauratie tevoorschijn, nadat het jarenlang door een vlak plafond aan het gezicht onttrokken was geweest.

♦ Via de *zuidelijke traptoren* (plattegrond nr 9) op de kleine binnenplaats bereiken we nu de *drie stijlkamers*. Deze zijn na de restauratie heringericht met zoveel mogelijk authentiek materiaal (plafonds, schouwen, lambrizingen) afkomstig uit gesloopte panden elders. De parketvloeren zijn gekopieerd aan de hand van in de Drabbekamer (plattegrond nr. 105) gevonden fragmenten van de oorspronkelijke vloer.

♦ De *stijlkamers* zijn achtereenvolgens genoemd: de Theodoor-, Henriëtte- en Augustakamers ¹³).

De *Theodoorkamer* (plattegrond nr. 104) is genoemd naar de laatste markies Karel Philip Theodoor van Palts-Sulzbach (1724-1795) en uitgevoerd in Lodewijk XV-stijl.

¹³ Zie o.m. De Waterschans 3 – 2017 pag 117, waar J. Weyts in zijn artikel ‘Het heerlijk appartement in het Markiezenhof’ nieuwe inzichten geeft over het vroegere gebruik en de naamgeving van deze kamers.

Aan de Theodoorkamer grenst een hoekvertrek: de *Drabbekamer*, genoemd naar Johannes en Matthijs Drabbe, indertijd rentmeesters in dienst van de markies. In deze kamer, ingericht in Louis XIV-stijl, onder meer boven de stookplaats een geschilderde voorstelling van Abraham en Sara met de boodschappende engelen (schilder onbekend).

De restauratie van de *Theodoorkamer* en de *Drabbekamer* is in 1973 gereedgekomen.

De *Henriëtte kamer* (plattegrond nr. 103) is genoemd naar de markiezin Marie Henriëtte, prinses de la Tour d'Auvergne (1708-1728), moeder van Karel Philip Theodoor. Deze kamer is uitgevoerd in Louis XIV-stijl; in 1976 is de restauratie voltooid. Het schilderij op de schouwboezem uit 1735 is van de hand van Koenraet Roepel (Den Haag, 1678-1748, hofschilder van de keurvorst van de Palts) en afkomstig uit een grachtenhuis te 's-Gravenhage. In de panelen boven de deuren schilderijen, zogenaamde "witjes" (Jacob de Wit, 1696-1754).

Tenslotte komen we in de *Augustakamer* (plattegrond nr. 102). Deze kamer in Louis XVI-stijl is genoemd naar Maria Elisabeth Augusta van de Palts (1721-1793), echtgenote van markies Karel Philip Theodoor. De grote behangschilderingen, landschappen voorstellend, zijn in 1775-1776 geschilderd door Hendrik Meyer (1737-1793), gesigneerd en gedateerd, afkomstig uit een huis in Haarlem. De dessus de portes, het schilderij tegen de oostwand en het médaillon op de schouw zijn "groentjes" geschilderd in 1777 door Hendrik Schweickhardt (1746-1797) en afkomstig uit het gesloopte Van Hogendorphuis in Den Haag. De restauratie van deze kamer kwam eind 1978 gereed.

♦ Via de Blauwe Zaal en het trappenhuis kunnen op deze verdieping nog *de Discokamers* bezichtigd worden (plattegrond nr. 118-119). In deze ruimten staat het grootste deel opgesteld van de collectie, die in

1946 bij testament aan het museum werd gelegateerd en in 1952 ter beschikking kwam. De collectie draagt de naam van de schenker: Janus Disco ¹⁴).

♦ Zowel via de grote binnenplaats als door de Hofstraat is de devotie (*Maria*)*kapel* (plattegrond nr. 25) te bereiken. Deze ruimte vormde in de 18e eeuw (waarschijnlijk reeds eerder) de archiefkamer van het Hof. Het fraaie gewelf beschermde de ruimte tegen brand, de vensterkorven tegen inbraak. De restauratie en inrichting van dit vertrek kwam als eerste in 1967 gereed ¹⁵).

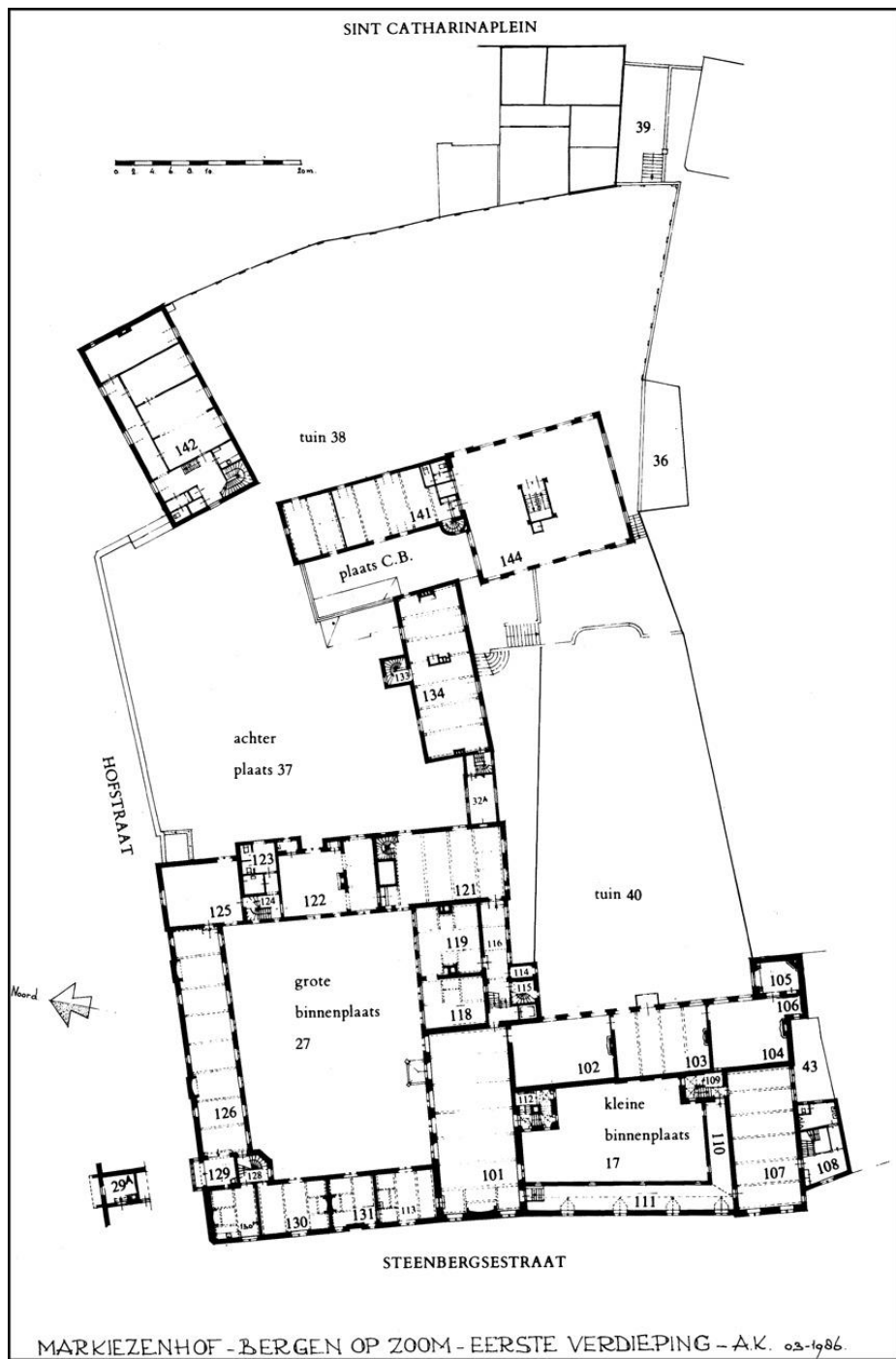
♦ Over de *achterplaats* (plattegrond nr. 37) en via een lagere tussenbouw (plattegrond nr. 32 en 20) is het *voormalige bakkerijgebouw* (plattegrond nt. 34) te bereiken. De restauratie van dit gebouw vond in 1985-1986 plaats.

♦ Het voormalige *koetshuis* en voorraadschuur (plattegrond nr. 42) is in 1984-1985 gerestaureerd en biedt thans plaats aan de jeugdbibliotheek en de spelothek ¹⁶).

¹⁴ *Markiezenhof/gemeentemuseum Bergen op Zoom* (Gids) z.pl. z.j.

¹⁵ Eerder (van 1960 tot 1967) was de Mariakapel ondergebracht in nr 8. Deze ruimte is rechtstreeks vanaf de Steenbergsestraat bereikbaar. Later werd hier de publieksruimte voor het Gemeentearchief ondergebracht. Anno 2017 is hier het VVV gevestigd.

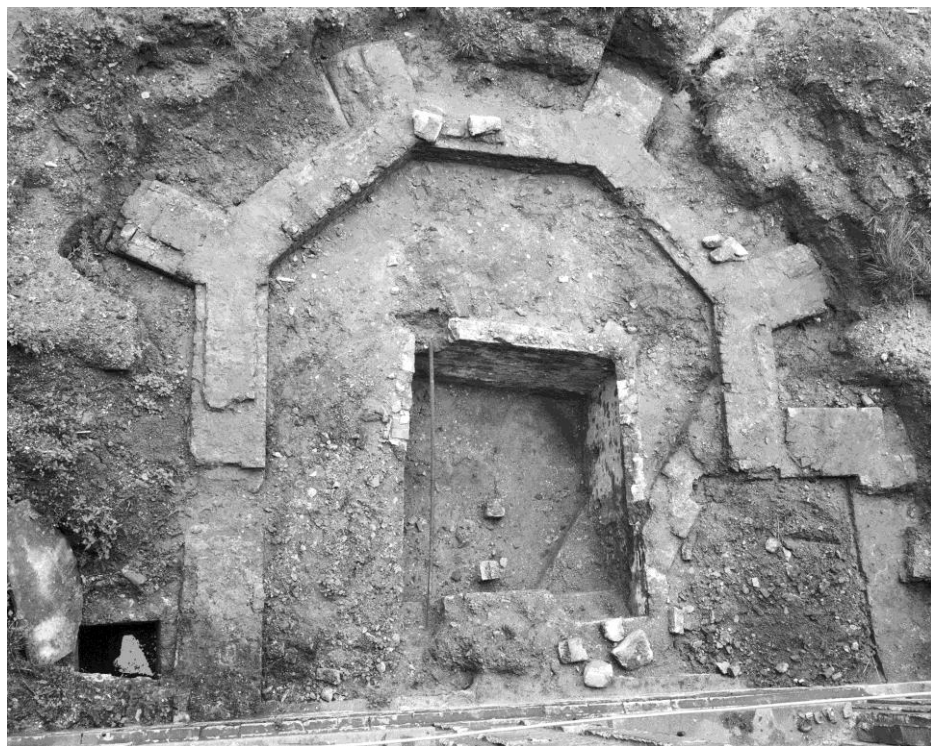
¹⁶ Sedert 2016 is het koetshuis in gebruik genomen als publieks- en werkruimte voor het West Brabants Archief, waarvan het Gemeentearchief BoZ deel uitmaakt. (zie plattegrond op pag 22 nr 42).

Archeologische bronnen

Voor de geschiedenis van gebouwen zijn de archeologische bronnen uiteraard van eminent belang. Tijdens de restauratiewerkzaamheden heeft geen doelgericht archeologisch bodemonderzoek plaatsgevonden. Wel zijn de aangetroffen bouwbijzonderheden, bewoningsresten en aanverwante vondsten steeds zorgvuldig gedocumenteerd op tekeningen en foto's.

Onder de Christoffelzaal kwamen bij de voorbereiding tot de

6. Fundamenten van de absis van de kapel, einde 15e eeuw.
Middenin de kapel de restanten van de kelder, waarin sinds de 17e eeuw het familiegraf van de markiezen was ondergebracht. Foto Rijksdienst voor de monumentenzorg, september 1963.

7. Fragmenten van een tegelvloer, 15e eeuw.

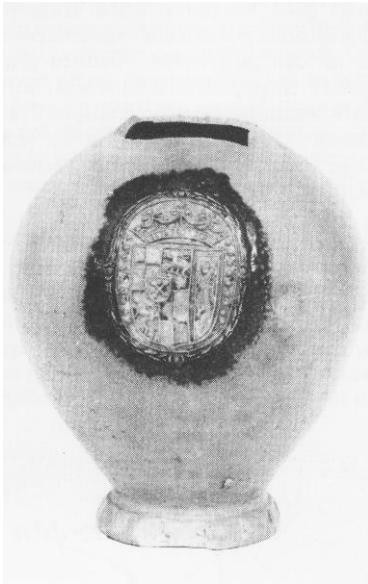
De vloer wordt gevormd door achthoeken, die een vierkante tegel omringen, waarop het wapen van Glymes-Bergen (Oud model, met de Brabantse leeuw in een vrij kwartier) is aangebracht. De overige tegels vertonen arabesken. Rode scherf, met tekening in witte klei, overtrokken met een transparant loodglazuur. Aangetroffen bij de ontgraving van de koorafsluiting van de kapel (vergelijk afbeelding 6).

restauratie de contouren en de vloer tevoorschijn van oudere, kleinere vertrekken. Aansluitend werden de grondvesten van nog meer vertrekken aangetroffen, tezamen vermoedelijk de woon- en eetkamer, de keuken, de bottelarij (wijnkelder) en het bakhuis omvattende.

Ook zijn in de tuin de fundamenteën gevonden van enige gebouwen, parallel langs de Grebbe, gedeeltelijk op de Grebbemuur gefundeerd. Onder de expositiezaal (plattegrond nr. 7) en op de aangrenzende binnenterreinen bevonden zich eveneens restanten van vroegere

bebouwing en bestratingen. Dit alles betreft kennelijk gebouwen die dateren van vóór het realiseren van het tegenwoordige complex. Tevens zijn de fundamenteën blootgelegd van de in 1709 afgebroken huiskapel in de tuin, die wordt begrensd door de zogenaamde Franse gevel ¹⁷).

Tijdens de voortgang van de restauratie zijn in deze tuin, de achtertuin en op de achterplaats van het Hof meer bouwrestanten aangetroffen, die de voorgenoemde vondsten aanvullen ¹⁸).

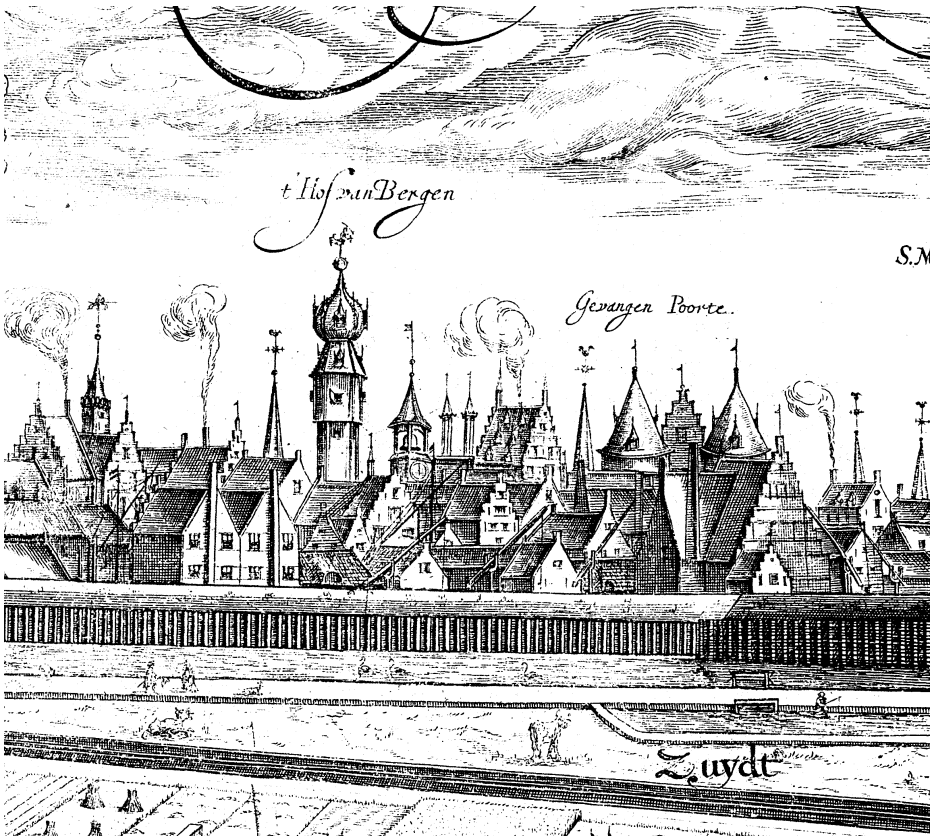
8. Fragment van een kruikje, tweede helft 17e eeuw, met wapen van de markiezin Maria Elisabeth II.

Op dit kruikje is het wapen van de markiezin Maria Elisabeth II van den Bergh, regerend van 1649 tot 1671, aangebracht. Het wapen is gedeeld van Hohenzollern-Hechingen en van Den Bergh, en moet dus dateren na het huwelijk van de markiezin met Eitel Fritz van Hohenzollern in 1630.

Steengoed, grijze scherf, zoutglazuur, buiten- en binnenzijde lichtgrijs, met een blauwe band rond het wapenmedaillon. Herkomst: Rijnland.

¹⁷ C. J. F. Sloomans, "Markiezenhof", *Bergen op Zoom een stad als een huis*, (Zaltbommel, 1974) 97-102; met plattegrond van de opgegraven bebouwingsresten door C. Booy op blz. 99. Sommige interpretaties uit dat hoofdstuk moeten worden herzien en aangevuld naar aanleiding van latere bodemvondsten.

¹⁸ Vriendelijke mededelingen van de heer C. Booy.

9. Toren en hofzaalvleugel van het Markiezenhof, 1634. Detail van de gravure *Mille periculis supersum* door S. de Swaef.

De gravure geeft een gezicht vanaf de Schelde, dus allerlei gebouwen onderbreken het gezicht op het Markiezenhof. Links de torenspits van de Sint Margrietenkapel, middenin met klokje en uurwerk de Sputoren aan de haven.

Van de bewoning getuigen allerlei voorwerpen, die her en der in de grond zijn aangetroffen. Doch vooral die uit vijf afvalputten leverden bijzonder veel van deze bewoningsresten op. Daarbij bevond zich vooral aardewerk, omdat dit materiaal nu eenmaal goed bestand is tegen aantasting door grondzuren. In tegenstelling tot bijvoorbeeld metalen blijft van aardewerk het meeste bewaard. In 1969 werd een aan de tot dan aangetroffen vondsten gewijde expositie in het

gemeentemuseum ingericht. Naast materiaal uit vroeger eeuwen vormde vooral dat uit de periode 1810- 1814, waarin het gebouw als hospitaal fungeerde, een belangrijk aandeel. Een schoen, flessen en ander glaswerk vormden samen met een fragment van een tegelvloer de enige vondsten die niet tot het huishoudelijk gebruiks aardewerk gerekend mogen worden ¹⁹).

¹⁹ L. J. Weijs, "Inleiding bij de tentoonstelling *"in het Hof gevonden"*, Gemeentemuseum Bergen op Zoom, 1-30 november 1969 (stencil).

Iconografische bronnen

De iconografische gegevens over het Markiezenhof zijn van tamelijk jonge datum. Weliswaar komt het Hof (beter gezegd de toren en de hoogste bouwonderdelen) voor op verschillende stadsgezichten, maar deze geven behalve een silhouet weinig informatie. Slechts enige verdienen afbeelding en bespreking.

In 1634 verscheen het stadsgezicht *Mille periculis supersum* door de Bergen op Zoomse schoolmeester Samuel de Swaef. Dit gezicht op de stad vanaf de Schelde-oever is kennelijk samengesteld door montage van tekeningen van een aantal gebouwen in de stad van dichtbij gemaakt door de tekenaar met assistentie van Jacob Lauwijck. Dat valt op te maken uit de verfijnde details van het geheel, die onmogelijk van zo veraf gezien kunnen zijn. *Het eigenlijke gezicht is genomen vanaf één van de forten aan de havenmond, maar door een 'handgreep' is ook die vesting daarin opgenomen, dus het lijkt alsof de makers zich in een bootje op de Schelde bevonden* ²⁰). Op deze gravure zijn van het Hof de toren, twee hoge schoorstenen, het dak en de voorgevel van de Hofzaalvleugel zichtbaar.

Sterk schematisch is het silhouet van het Markiezenhof op de gravure, die een gezicht op de stad vanaf ongeveer hetzelfde punt voorstelt en die voorkomt in een aantal uitgaven uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Deze gravure is vermoedelijk van Pieter Hendrikszoon Schut: de oudste uitgave ca. 1657. Uit de gehele

²⁰ J. H. van Mosselveld, *Prenten van Bergen op Zoom*, (Breda, 1967) nr. 7.

uitvoering blijkt dat we hier met een gravure naar die van 1634 te doen hebben ²¹).

Aangezien de laatste tijdens de voorbereiding van de restauratiewerken nog niet bekend was, heeft o.a. de vorm van de toren op de gravure van 1657 als voorbeeld gediend bij de eerste restauratieontwerpen ²²). Nadien zijn deze gewijzigd aan de hand van onder meer de gravure van 1634 en een tekening, die blijkens het onderschrift uit de verzameling Schoemaker afkomstig is. Het is een kopie van een verloren gegaan origineel volgens de stijl toe te schrijven aan J. Stellingwerf, die veel voor genoemde verzamelaar werkte).²³ Op deze tekening is de kerktoeren tamelijk primitief, maar die van het Hof vrij redelijk weergegeven. Van de rest van het gebouw (vermoedelijk) dezelfde schoorstenen ²⁴). De gravure van H. Spilman naar een tekening van Abraham de Haen uit 1739, opgenomen in de uitgaven

²¹ J. H. van Mosselveld, *Prenten van Bergen op Zoom*, nr. 8. Daar ten name van Caspar Bouttats. De toeschrijving aan Pieter Schut lijkt meer voor de hand te liggen. J. Grooten, inleiding bij de facsimile-uitgave van *Theatrum praecipuarum urbium Ducatus Brabantiae* (Alphen aan den Rijn, 1978) ongepagineerd.

²² Vergelijk de tekening naar het restauratieontwerp door J. A. L. Bom, in: K. Slootmans, *Bergen op Zoom, een stad als een huis* (Bergen op Zoom 1966) 115 en 116 met het uiteindelijk gerealiseerde bouwplan. uitgewerkt door C. Booij.

²³ J. H. van Mosselveld en W. A. van Ham, *Tekeningen van Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom. 1973) 45, nr. 19. De toeschrijving aan Stellingwerf in de boekbespreking van het eerstgenoemde werk door L. J. van de Klooster, *Brabantia* 24 (1975) 35-37. Zie ook [Tilburg University](https://www.tilburguniversity.nl/) voor nadere info.

²⁴ De oorspronkelijke tekening moet van één van de tekenaars Bernardus Klotz, Valentijn Klotz of Josua de Grave zijn geweest, waaraan deze natekening wel eens is toegeschreven. De drie tekenaars bezochten in de zeventiger jaren van de zeventiende eeuw Bergen op Zoom en tekenden meest vanaf een punt op de stad wallen.

10. Toren van het Markiezenhof, einde 17^e (18^e eeuwse kopie)

Tekening, voorstellende een gezicht op de stad vanaf de Noordwal nabij de Steenbergsepoort. [Vermoedelijk een kopie](#) door J. Stellingwerf naar een tekening door Josua de Grave, B. of V. Klotz, voor het album van A. Schoemaker. Het origineel moet in 1671 of 1672 gemaakt zijn.

van Isaak Tirion te Amsterdam 1745-1774, geeft een vrij betrouwbaar beeld van de grote binnenplaats van het Hof. De torenspits is daarop reeds verwijderd, terwijl de grote galerij is dichtgemetseld, waarna er ramen onder de bogen zijn aangebracht ²⁵).

De vrij slordige afbeeldingen die van de binnenplaats bestaan, geven het gebouw vanuit dezelfde gezichtshoek en zijn kennelijk tekeningen

²⁵ J. H. van Mosselveld, *Prenten*, nr. 15.

naar deze gravure. Zij hebben uitsluitend (betrekkelijk) artistieke waarde ²⁶).

Een schitterde beelddocumentatie biedt daarentegen de tekening van de voorgevel van het gebouw langs de Steenbergsestraat, door Cornelis Pronk, vermoedelijk tijdens diens verblijf te Bergen op Zoom in 1748 ²⁷). De positie, van waaruit het gebouw is getekend, maakt een dergelijke afbeelding door de omringende bebouwing onmogelijk. De kunstenaar heeft echter door middel van het aaneenvoegen van waarschijnlijk met optische instrumenten vervaardigde tekeningen een haarscherpe weergave van de toestand gemaakt ²⁸).

Dat met zo'n stelligheid over de laatstgemelde tekeningen geoordeeld kan worden, is te danken aan vergelijking met de huidige toestand én met de weergave van Bergen op Zoom op de in 1748-1750 door Larcher d'Aubancourt onder supervisie van Nézot vervaardigde maquette van Bergen op Zoom, zich bevindende in het Musée des Plans reliëfs te Parijs ²⁹). Vooral de weergave van de verdwenen achtergebouwen van het Hof maken deze bijzonder interessant. Wellicht in samenhang met deze maquette ontstaan, maar niet de onmiddellijke grondslag daarvan, is de kaartenserie, bestaande uit plattegronden van de stad Bergen op Zoom en de forten in de linie ten

²⁶ J. H. van Mosselveld en W. A. van Ham, *Tekeningen*, 38-39, nrs. 11-13. Vooral de tekening door Tavernier (nr. 11) bevat veel vergissingen.

²⁷ J. H. van Mosselveld en W. A. van Ham, *Tekeningen*, 40, nr. 14.

²⁸ In werkelijkheid moet vooral het bouwblok tegenover het Hof op de hoek van de Steenbergsestraat en het Beursplein (thans café) evenals thans een totaal overzicht op de gevel belemmerd hebben.

²⁹ Hiervan een fotoreportage in de topografische atlas van het gemeente-archief te Bergen op Zoom. De toeschrijvingen aan Larcher d'Aubancourt, in: (L. Grodecki), *Belgische steden in reliëf (Brussel. 1965)* 13.

noorden daarvan. Hier is de plattegrond van het Markiezenhof voor het eerst wat gedetailleerder weergegeven dan tot dusverre gebruikelijk ³⁰).

Enigszins buiten het bestek van deze bijdrage, maar toch van buitengewoon belang zijn de na het Franse bewind (ca. 1820) gemaakte plattegronden van het Markiezenhof, dat toen de functie van hospitaal vervulde en waarop ook de indeling van het gebouw is weergegeven. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat de doorgang van de grote binnenplaats naar de achterplaats was dichtgemetseld en in gebruik als bergplaats van oude kribben. De latere militaire bakkerij blijkt toen in gebruik te zijn geweest als woning van de directeur. De thans gerestaureerde en gedeeltelijk herbouwde onderkomens van de bibliotheek Erasmus waren 'bouwwallig en niet gebruikt' behalve het vertrek aan de tuinzijde, dat zaal voor de doden (mortuarium) was, en het zijvertrek van de zuidkant, dat als anatomiekamer diende ³¹). Van nog latere datum zijn de geveltekeningen, plattegronden en doorsneden in drie bladen, door de geniedienst vervaardigd in 1862, bij de overname door het ministerie van oorlog van het onderhoud van het gebouw. Deze deden bij de jongste restauratie uitmuntend dienst vooral wegens de weergave van de nog grotendeels 18e eeuwse toestand van het uitwendige van het gebouw ³²).

³⁰ Gemeente-archief Bergen op Zoom, Topografische atlas [KM 206](#) (thans opgesteld in de vestingzaal van het Markiezenhof)

³¹ Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, OBZ, nrs. 2215 en 2216.

³² Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, OPGO B nr. 240, 3 bladen. Van dezelfde opmetingen bladen uit het archief van het geniebureau te Bergen op Zoom overgedragen aan en thans onderdeel van het restauratie-archief.

Ook de zogenaamde Genieregisters, later aangelegd ten behoeve van de optekening van veranderingen aan het gebouw, zijn van blijvend belang voor de documentatie van het Markiezenhof ³³).

Uiteraard wordt dit materiaal sinds het einde van de negentiende eeuw ondersteund door fotografische opnamen, vóór en ná de partiële restauraties, die reeds plaatsvonden in de tijd dat het Hof als kazerne werd gebruikt.

³³ Deze berustten in het archief van het genie bureau te Bergen op Zoom (thans te "s-Gravenhage) en in het gemeente-archief te Bergen op Zoom.

11. Het Markiezenhof en zijn omgeving vanuit het westen, ca. 1750.

Detail van de in 1748-1750 onder leiding van Larcher d'Aubancourt voor de Franse koning vervaardigde maquette van Bergen op Zoom. Het Markiezenhof met zijn tuinen en bijgebouwen is vrij gedetailleerd weergegeven.

12. Het Markiezenhof en zijn omgeving vanuit het oosten, ca. 1750.

Detail van de bij afbeelding 11 genoemde maquette. Rechtsonder de Vismarkt met het gebouw van de visafslag.

Gedrukte bronnen

Gedrukte bronnen, voornamelijk geschiedenissen en beschrijvingen, geven sinds begin 17e eeuw over het Hof slechts summiere informatie. Deze beperkt zich meestal tot de mededeling dat het Hof bijzonder ruim en fraai is en dat de gevel(s) van witte (arduin)steen zijn ³⁴). Le Roy (1678) heeft nog de vermelding, dat het wapen van Glymes (dat hij afbeeldt) op verscheidene plaatsen in het gebouw is aangebracht en leert dat het door deze familie "gesticht" is ³⁵). De in 1740 verschenen *Tegenwoordige Staat* geeft wat meer bijzonderheden. Deze vermeldt dat het gebouw drie plaatsen heeft, waarvan er één aan een zijde een galerij had, waarvan kamers gemaakt waren. Dit slaat op het dichtmetselen en van ramen voorzien van de zuilengang aan de grote binnenplaats. Van de grote toren wordt verteld, dat deze achtkantig was en 130 (grote) treden hoog. Tenslotte komen de tralies aan de voorgevel ter sprake, die voor "een fraai werkstuk" gehouden worden ³⁶).

³⁴ Jac. Baselius fil. *De obsidione Bergarum ad Zomii ad eius urbis senatum commentarius* (Bergen op Zoom 1603), ook in de Nederlandse editie *De Belegeringhe van Berghen op ten Zoom* (Bergen op Zoom. 1603) en in: *Cort Verhael van eenige exploicten Van Oorloghe* (Breda, 1615) 21. Zie ook de beschrijving van de stad door Thomas de Rouck, 1633, gedrukt als onderschrift van de prent van Samuel de Swaef.

³⁵ "Caeterum, Bergense palatium amplum & venustum, ab eadem familia conditum esse, docent nos indubiis notis subjecta insignia, quae non uno, aedificiis incisa vidimus": Jac. le Roy, *Notitia marchionatus Sacri Romani imperii, hoc est urbis et agri Antverpensi* (Amsterdam, 1678) 465.

³⁶ *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren* XII, *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* II (Amsterdam, 1740) 162.

Het werk over de stadshistorie door Johan Faure, twee jaar na het overlijden van de auteur in 1761 verschenen, geeft nog meer bijzonderheden. De niet geringe omvang van het gebouw wordt aangetoond door de opsomming van de gasten, die in 1722 aanwezig waren bij het huwelijksfeest van de markiezin met Johan Christiaan van Paltz-Sulzbach, Faure noemt het wapen van Glymes, aangebracht boven de ingang en op de diverse andere plaatsen in het gebouw en de vensterkorven, bewonderenswaardig om hun zeldzaamheid ³⁷). De toren, die naar boven toe breder werd, bewoog bij het minste windvlaagje, zodat hij ieder moment op zijn omgeving scheen te gaan neerstorten. Daarom had de graaf (lees: prins) van Auvergne in 1708, om zijn onderdanen gerust te stellen, de spits laten vervangen door een platform, voorzien van een balustrade ³⁸). De kapel van het Hof had geen vaste plaats totdat in 1711 de hertogin van Arenberg haar

Bijna letterlijk overgenomen in J. Wagenaar, *Beschrijving der stad Bergen op Zoom* (Amsterdam, 1780). W. A. Bachine, *Vaderlandsche Geografie of Nieuwe Tegenwoordige Historie der Nederlanden* (Amsterdam, 1791) 824, maakt de trap 1300 treden hoog!

In werkelijkheid telde de toren, volgens een nauwkeurige reconstructie bij de restauratiewerken, 59 stenen optreden, vanaf de kelder tot de aanliggende verdiepingen van het gebouw. De torenspits was verder bereikbaar middels houten steektrappen van tussenvloer tot tussenvloer. Vriendelijke mededelingen van dhr. C. Booi, projectleider bij deze werkzaamheden.

³⁷ J. Faure, *Histoire abrégée de la ville Bergen-op-Zoom*, ('s-Gravenhage, 1761) 205-208.

³⁸ Dit feit is tot dusverre niet door geschreven bronnen aangetoond. De graaf van Auvergne was van 1681-1688 en van 1697-1698 formeel (door zijn huwelijk) markies van Bergen op Zoom. Hij overleed in 1707 en zal namens zijn zoon, die in dat jaar gehuldigd is als markies, het werk hebben laten uitvoeren. Het jaartal 1708 kan dus niet juist zijn.

plaatste in de Christoffelzaal. De vorige was versierd met een fraaie orgelkas die de vergelijking kon weerstaan met die van het paleis van Versailles. Waar die kapel was ondergebracht maakt de schrijver niet duidelijk, want, zegt hij, deze had geen vaste plaats sinds de prins van Auvergne (de oorspronkelijke) had veranderd om licht te scheppen voor zijn woonvertrekken ³⁹). Tenslotte noemt de schrijver de overwelfde archiefkamer, in 1747 geplunderd door de Franse soldaten, waarbij de papieren door elkaar werden gegooid en een bedrag van 6000,- (dat onder in de kasten was verstopt) "vermist" werd ⁴⁰).

³⁹ De absis van de middeleeuwse huiskapel is teruggevonden bij de voorbereidende werkzaamheden ten behoeve van de restauratie van de in 1709 gebouwde tuingevel. Hierop zal het bericht van Faure betrekking hebben, dat de prins van Auvergne (1707-1710 regerend als markies) de kapel heeft verplaatst. Over de voorgenomen vergroting van de toenmalige kapel zie de hierna onder de geschreven bronnen opgenomen brief van de bisschop van Antwerpen d.d. 27 maart 1714.

⁴⁰ Dit overwelfd vertrek is de thans als Mariakapel gebruikte ruimte.

Geschreven bronnen

Hierna volgt een tekstuitgave van de geschreven bronnen, die een inzicht kunnen geven in bouwwerkzaamheden en het onderhoud van het Markiezenhof. Hiertoe zijn vooral de archieven van de raden en rekenmeesters van de markiezen geraadpleegd. Het stadsarchief bleek slechts enige sporadische gegevens over het gebouw te bevatten. In de archieven van de raden en rekenmeesters van de markiezen bevinden zich enige series bescheiden, die bronnen opleveren betreffende het hier behandelde onderwerp.

De resoluties van de raden en rekenmeesters bevatten een gering aantal gegevens. Pas in de achttiende eeuw worden deze uitvoeriger, ook wat bewoning-gegevens betreft. De serie is niet volledig: er zijn hiaten over de jaren 1499-1520, 1575-1577, 1582-1609, 1613-1650 en sinds 1793 ⁴¹). De rekeningen van de rentmeesters verschaffen, zeker tot in het eerste kwart van de zeventiende eeuw, een schat aan gegevens. De algemene rentmeester over het gehele land van Bergen op Zoom fungeerde tot 1520. De serie bevat hiaten over de jaren 1397-1423, 1426-1435, 1447-1450, 1461-1469, en 1475-1479; hiermee vermeld ik slechts de grote hiaten, zonder die van enkele jaren te vermelden ⁴²). De serie rekeningen afkomstig van de thesaurier-generaal bevat wederom slechts sporadisch gegevens. Bovendien is deze serie ook niet ongebroken: er zijn hiaten over de jaren 1520-1531, 1565-1572, 1616-1647, 1688-1699 en sinds 1791 ⁴³). De rekeningenserie van de rentmeester in de stad Bergen op Zoom of in

⁴¹ ARR, inv. nrs. 1-50.

⁴² ARR, inv, nrs. 644-653.

⁴³ ARR, inv. nrs. 654- 763.

de daarmee gecombineerde kwartieren vertoont hiaten over de jaren 1585-1611, 1686-1699, 1700-1720 (laatstgemelde jaren gecombineerd met het rentmeesterschap-generaal) ⁴⁴).

Van de overige bescheiden bleken vooral van belang de rapporten van de rentmeesters betreffende de uitoefening van hun functies en de daarmee verband houdende voorstellen tot de uitvoering van werken ⁴⁵).

De onderverdeling van de bronnen werd enerzijds bepaald door het beschikbare aantal over een bepaalde periode, anderzijds door in de bouw- en bewoningsgeschiedenis te onderscheiden fasen.

Wat de uitgave betreft, is gestreefd naar een goede leesbaarheid voor een breed publiek. Afkortingen zijn opgelost, romeinse cijfers zijn als arabische geschreven, terwijl hiaten in de teksten zijn aangegeven door de plaatsing van aanvullingen tussen []. De hierna uitgegeven bronnen worden verbonden door een verklarende tekst, die een korte geschiedenis van het gebouw en van de bewoning vormt. Ter verdere oriëntatie van de lezer zijn voetnoten met woordverklaringen toegevoegd. Niet alle geschreven mededelingen over werkzaamheden aan het Hof zijn hier in druk weergegeven: dit zou het bestek van deze serie bijdragen verre te buiten gaan. Bovendien zou het dan slechts voor specialisten leesbaar en interessant zijn. Alle bouwgegevens zijn voor zover bekend weergegeven evenals die welke nieuwbouw of een eerste vermelding betreffen van onderdelen. Ook de vermoedelijke laatste vermeldingen van onderdelen zijn zoveel mogelijk opgenomen. Dit is vooral van belang voor de kennis van de overgang van het "oude" (veertiende-eeuwse) Hof naar het "nieuwe" (waarvan de bouw in 1485

⁴⁴ ARR, inv. nrs. 936-948; 997-1066.

⁴⁵ ARR, inv. nrs. 930-931.

begon). Gegevens over bewoning en gebruik zijn verwerkt in de verbindende teksten, die van voetnoten zijn voorzien. Over sommige werkzaamheden bestaan uitvoerige gegevens, omvattende een gedetailleerde omschrijving van door bepaalde personen gewerkte uren en de ontvangen beloning daarvoor. Deze zijn in het algemeen niet opgenomen. Een uitzondering is daarbij gemaakt voor werkzaamheden van groot belang, zoals het aanbrengen van de Christoffel-schoorsteen.

De laatste uitgegeven bron is niet uit het archief van de raad en rekenkamer afkomstig. Het betreft hier een fragment uit een c.1804 door M. van Mansfeld samengesteld handschrift, dat bestemd was om in gedrukte vorm als stadsgeschiedenis te verschijnen. Het geeft mede een inzicht in de indeling van het gebouw in de achttiende eeuw. Enige door mij toegevoegde noten dienen ter aanvulling of correctie van dat handschrift.

Gebruikte afkortingen in de aantekeningen

ARR	Gemeente-archief Bergen op Zoom, Archieven Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom.
GA	Gemeente-archief Bergen op Zoom.
OBZ	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Kaartenverzameling Departement van Oorlog, Situaties (plans) van vestingen, gebouwen en modellen.
OPGO	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Kaartenverzameling Departement van Oorlog, Plans van gebouwen vóór 1870.
R	Gemeente-archief Bergen op Zoom, rechterlijke archieven.
SA	Gemeente-archief Bergen op Zoom, stadsarchief vóór 1810.
Stadsreg.	SA, voorlopig inv. nr. 15.

TEKSTUITGAVE MET TOELICHTING

1346-1420

Tot 1384 ontbreekt ieder gegeven over het Hof te Bergen op Zoom. De enige bekende archiefbron over de omgeving van het gebouw, het Cartularium van het Karthuizerklooster te Antwerpen, bevat een afschrift van een akte van 12 december 1346, waarbij Hendrik Standaert een cijns vestigt op een huis en erf, begrensd door het eigendom van Jan Batenzoon aan de zuidzijde en de brouwerij van Heilzoet, weduwe van Alsteen Potters, aan de noordzijde. Van de straat (i.c. Steenbergsestraat) strekte het oostwaarts tot aan Jan Batenzoons erf. Op hetzelfde huis is op 12 juni 1385 een andere cijns gevestigd door Jan Roup, de scheepmaker. Het huis heet nu gelegen te zijn "bi mijns heren hof van Berghen". Het huis en erf van Claeus Lachart lag aan de noordzijde ervan en het huis en erf van Katline, weduwe van jonkheer Jan, aan de zuidzijde. Het perceel strekte van de straat achterwaarts tot aan het erf van laatstgemelde Katline ⁴⁶). Dit huis blijkt nadien gesplitst te zijn in twee panden, die in 1532/1533 aan de heer van Bergen op Zoom zijn verkocht ⁴⁷). Vanaf 1384 zijn rentmeestersrekeningen van de heer van Bergen op Zoom bewaard gebleven, zodat we sindsdien zeker zijn van het bestaan van het Hof binnen Bergen op Zoom.

⁴⁶ Rijksarchief Antwerpen, cartularium van het Kartuizerklooster, 298v (akten van 12 december 1346 en 12 juni 1385)..

⁴⁷ R 219, 221 (akte van 5 september 1533); ARR 938.1, rentmr. rek. 1533/1534, ongefolieerd.

Bovengenoemde feiten zouden kunnen wijzen op een mogelijke vestiging van de residentie van de heer in zijn stad tussen 1346 en 1384, mogelijk ten tijde van Hendrik I (overleden in 1352) of van Hendrik II van Boutersem (1352-1419). Is zo'n late vestiging van de heer in Bergen op Zoom waarschijnlijk?

In dit verband kan verwezen worden naar de geschiedenis van de eerste heren van Bergen op Zoom. Nadat Gerard van Wezemaal in 1287 door de verdeling van de nalatenschap van Elisabeth van Breda (en van haar weduwnaar Arnold van Leuven) heer van de afzonderlijke heerlijkheid Bergen op Zoom was geworden, heeft deze zich waarschijnlijk niet aldaar gevestigd maar te Wouw, waar hij een kasteel bezat en waarvan hij nu en dan de titel voerde ⁴⁸). Wellicht voelde hij zich in de voor een edelman vertrouwde landelijke omgeving meer thuis dan temidden van de burgers van de marktstad in opkomst. Er is niet veel bekend van zijn relaties met de stad. De bewering, dat hij deze van een ommuring zou hebben voorzien, wordt door geen enkel bewijsstuk gestaafd. Zijn zoon Arnoud van Wezemaal regeerde betrekkelijk kort van ca. 1308/1309 tot 1312/1313 en heeft blijkbaar net zo min veel met de stad te doen gehad. De beslechting van een geschil tussen zijn onderdanen en die van Holland en Zeeland liet hij over aan Willem III van Henegouwen, graaf van Holland ⁴⁹). Zijn dochter Machteld of Mathildis werdals echtgenote toebedacht aan achtereenvolgens Willem van Voorne en na diens vroegtijdig overlijden aan zijn broer Albrecht. Het verzet van enige verwanten tegen dit huwelijk kostte aan meer dan zestig mensen het leven. Ook hun

⁴⁸ W.A. van Ham, *Het Doorluchtig Huis van Bergen op Zoom* (Zaltbommel, 1977) 14.

⁴⁹ Van Ham, *Het Doorluchtig Huis*, 16.

dochter Johanna van Voorne stond onder sterke Hollandse invloed. Zij werd aan het Hof van de graaf opgevoed en haar uithuwelijking werd door haar voogden uitdrukkelijk voorbehouden aan deze landsheer ⁵⁰). Zij trouwde met Jan, heer van Valkenburg, Monschau enz. Na haar kinderloos overlijden in 1348 of 1349 eiste haar moeder, inmiddels weduwe van Reynoud van Kleef, wederom het gezag over Bergen op Zoom op, welke aanspraken zij moest afstaan, omdat zij en haar dochter de heerlijkheid zwaar met schulden hadden belast. Deze viel in 1353 definitief toe aan Hendrik Ivan Boutersem, gehuwd met Maria van Wezemaal, een afstammeling van Gerard van Wezemaal in een jongere tak van de familie. Deze Hendrik kon de schuldenlast op de heerlijkheid Bergen op Zoom aflossen ⁵¹). In 1365 verleenden Hendrik en zijn echtgenote aan de poorters van Bergen op Zoom in het zogenaamde GrootPrivilege een uitgebreide serie voorrechten. Het ligt voor de hand en het is in enkele gevallen ook bewezen, dat veel van die privileges door gewoonterecht reeds lang in het bezit van de stedelingen waren ⁵²). Hendrik I en zijn zoon Hendrik II van Boutersem (de laatste regeerde van 1370/1371 tot 1419) waren veel sterker geëngageerd met Bergen op Zoom dan hun voorgangers. Het verleggen van hun residentie van Wouw naar Bergen op Zoom is dus wel aannemelijk te noemen. De verhuizing was overigens maar betrekkelijk. Ook het kasteel van Wouw bleef een geliefd verblijf van

⁵⁰ Van Ham, *Het Doorluchtig Huis*, 17.

⁵¹ C.J.F. Sloomans, "Hendrik van Boutersem", *Bijdragen ... hertogdom Brabant* 41 (1958) 3-41.

⁵² W. C. M. Stuart, "Stadsrecht en stadswording te Bergen op Zoom. Een theoretische benadering" in: *Studies uit Bergen op Zoom* 2 (1977), 17 e.v.

deze heren en hun opvolgers. Het werd door hen voortdurend verbouwd en uitgebreid ⁵³).

Een mogelijke aanleiding waarom de Van Boutersems zich op Bergen op Zoom concentreerden kan gelegen zijn in het feit, dat het bezit van hun stamland voor hen verloren was gegaan en zij slechts het kasteel Kinkempois bij Angleur in de tegenwoordige provincie Luik in België bezaten. Bergen op Zoom was voor hen van meer belang en de familie stond daarom ook bekend als "van Bergen" of "de Berghes" iets wat ook voor de leden uit het opvolgende herengeslacht, Van Glymes, gold. Tegen het einde van zijn regering vermeerde de heer van Bergen op Zoom zijn bezit nabij het Hof. Het is niet duidelijk, of het toen reeds in de bedoeling lag, het gebouw te gaan uitbreiden. In 1412 en 1413 zijn drie percelen gekocht langs een straatje ten noorden van het Hof, waarschijnlijk te situeren ter plaatse van de tegenwoordige grote binnenplaats ⁵⁴).

De rentmeestersrekening van 1384/1385 is een eenling in een voor de geschiedschrijving schrale periode, waarover slechts sporadisch oorkonden bewaard zijn gebleven. De serie rekeningen vertoont na 1385 een hiaat van vier jaar en daarna wederom enige tussenpozen van één jaar om dan nog langer onderbroken te worden.

⁵³ W.A. van Ham, "Het kasteel" in: *Woide die Wouda* (Wouw, 1980) 76 e.v.

⁵⁴ ARR 1, 49v; Stadsreg. 112 (akte van 4 november 1412) en 114 (akte van 26 mei 1413).

1. 1384/1385, *Item, donredages 15 dage in junio, betaelt Zoeten Magermans, van dat Mathijsken ende Covert van Putte aldaer verteerden, doen si den wijngaert*⁵⁵⁾ *maecten tot Bergen, 19 gr. Item van enen vispaen in die kokene*⁵⁶⁾ *8 gr.*
2. 1384/1385, *Item Roescken den mandemakere betaelt van horden voer die venstere van den corensolren. 28 gr. Item gherekent met Willem J agere van. de« cleenre cokenen*⁵⁷⁾, *dat hem binnen desen jare is uuytghegheven, ghelijc zijn cedulen bij hem ghescrevenen begripenende inhouden. Loept*⁵⁸⁾ *9 £, 6 sc. 2 gr.*
3. 1384/1385, *Dits den coste van der tymmeringhen*⁵⁹⁾ *binnen des en jare ghedaen [11 posten] 8 £, 14 sc. 5 gr. fl.*
4. 1384/1385, *Item noch bi den Coninc van Mahelen*⁶⁰⁾ *doen brengen 7000 ghesneden tichlen, den thoren mede te decken, elc dusent coste 32 gr. Maken 18 sc. 8 gr. Item 100 horentichlen, costen 27 gr.; Item 100 vorsten, costen 4½ sc. gr.; Item 200 fynelen*⁶¹⁾ *Machels, costen 4 ½ gr.; Item 300 fynelen Andwerps costen 3 sc.gr.; item 50 horentichlen*⁶²⁾ *costen 12 gr.*

⁵⁵ In Bergen op Zoom waren méér wijngaarden: W. A. van Ham, "De wijngaard van de heer van Bergen". *De Waterschans* 1 (1968) 37

⁵⁶ Keuken.

⁵⁷ kleine.

⁵⁸ zijn werkbriefjes bedragen in totaal.

⁵⁹ *tymmeringhen* hoeft niet letterlijk timmerwerk te betekenen; hieronder kunnen allerlei bouwwerkzaamheden vallen. Vergelijk middelnederlands voor timmerman = bouwmeester..

⁶⁰ verschrijving voor Mechelen.

⁶¹ *fynelen* of *fanelen* waren speciaal gebogen gevormde dakpannen, om aan te brengen in de snijlijnen tussen dakvakken met het doel inwatering te voorkomen. J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden. tot omstreeks*

5. 1384/1385, 19 *Item in die derde weke van junius so was die sale, die telrie ⁶³⁾ ende die kokene voldect. Den warkluden met haeren knechten van 5 dage betaelt 5 gulden. Maken 14 sc. 2gr.*
6. 1384/1385, 19 *Item die crone van der pipen ⁶⁴⁾ op die zale coste te houwene bij Hein Docken: 40 gr. Item Hein Quisthout met sinen knecht ghegheven van der pipen te maken ende te bewarpene ⁶⁵⁾ 12 gr. ⁶⁶⁾*
7. 1384/1385, 21 *Item gherekent met Coppen Govertssone van 28 dagen, die hi binnen des en jare op Hof ghetymmert heeft tot vele stonden, ghecarft ⁶⁷⁾ bij Willem Jagere, dats te wetene dat wagenscot te rechtene, dat men sagen soudene ende die latten te make, die voestere ⁶⁸⁾ camere te besciene ⁶⁹⁾. In den stal en aen die scure helpen tymmeren; voert aen 't hekelwerk ⁷⁰⁾ ende aen ander dingen, die innen desen jare ghebroken ⁷¹⁾ hebben in de huse; van eiken dage 6 gr. Maken 19 sc.gr.*

1560 (Arnhem, 1976) 65-68. De hier bedoelde kwamen uit Mechelen; de volgende uit Antwerpen..

⁶² *horentichelen* waren daktegels met een horentje aan de bovenkant om de erop liggende volgende daktegel te steunen. Zij werden toegepast aan de schuine hoekvlakken (hoekkepers) van een dak. Hollestelle, *De steenbakkerij*. 68.

⁶³ *taillerie*, werkkamer van de kleermaker. Of moet hier aan teljoir, bewaarplaats van-vaatwerk worden gedacht?.

⁶⁴ schoorsteenkapje.

⁶⁵ pleisteren.

⁶⁶ Op deze bladzijde is verder sprake van werken aan de "nieuwe" toren. Vermoedelijk is hier een toren van het kasteel van Wouw bedoeld. Ook de op fol. 19 genoemde slaapkamer en de op fol. 20 genoemde grote kamer maakten vermoedelijk deel van dat slot uit; dit geldt misschien tevens voor de daar genoemde hooischuur en stal.

⁶⁷ opgetekend op een kerfstok.

8. 1384/1385, 21 *Item in 't Hof tot Bergen bij jan den Wilden twee nieuwe kelredoren ⁷²⁾ ghemaect. Daer ghingen toe 13 wagenscote, stuck 2 gr. Loepen 26 gr.*
9. 1393/1394, 18v *Item so hebben Jan die Wilde ende Willem binnen desen jaere ghemaect in mijns heeren stal tot Bergen een bedstede ⁷³⁾. Daerof betaelt hem liede van hou te ende van arbeyde 3 sc. gr. vl.*
10. 1393/1394, 18v *Item den selven tymmerlieden van eenre bedsteden, die sy ghemaect hebben, ende staet op mijns heeren camere te Berghen 6 sc. gr. vl.*
Item soe heeft Willem ende sijn knecht hier ane ghewrocht 4 dagen 10 gr. dagen maken 3 sc. 4 gr. vl.
11. 1393/1394, 18v *Item den selven noch betaelt van enen ghelinde ⁷⁴⁾, dat sie ghemaect hebben over mijns heeren put tot Berghen 4 sc. gr. vl.*
12. 1393/1394, 18v *Item op ten selven tyt Willem Zeeuwen betaelt van 3 dagen dat hij gedect heeft op 't verkenskot ende anderswaer binnen de Hove 5gr. dagen maken 15 gr.*

⁶⁸ een voedster, min of zoogvrouw was een vrouw, die tegen beloning aan kinderen van derden (naast of in plaats van aan eigen kinderen) borstvoeding gaf.

⁶⁹ muurbeschoot aanbrengen.

⁷⁰ hekwerk.

⁷¹ die men nodig heeft gehad.

⁷² Kelderdeuren..

⁷³ ingebouwde slaappleats.

⁷⁴ Rooster.

13. 1393/1394, 19 *Item des zaterdaghes 11 dagen in aprille ghecoft ⁷⁵⁾ bij Zoetaerde Pieter Mertijnsone ende Danckaerde een out scip, dat georbort ⁷⁶⁾ is an 't verkens kot, ende noch som voerhanden es ⁷⁷⁾ om 8 guldens gelr. 't stuc 34 gr. ende 2 gelten wijns maken te gadere 25 sc. gr. vlaems.*
Item Mathijs den tymmerman betaelt bij Matheeuse van 15 dagen dat hij an dit verkenskot ghewrocht keeft ende noch van 3 dagen, die binnen den Hove ghewrocht heeft van 7 gr. dages maken te gadere 10 sc. 6 gr. vl.
14. 1393/1394, 19v *Item des donredages 13 dagen in aprille Hanneken Mathijssone betaelt van 42 dagen die hij ghesneden heeft an mijns heeren wijngaerde tot Bergen ende tot Woude van eiken dage 4 gr. maken 14 sc. gr. vl.*
15. 1393/1394, 19v *Item denselven Hanneken noch gegeven van enen priele te legghenen ⁷⁸⁾ 12 gr.*
16. 1393/1394, 22v *Item des donredaghes 4 dagen in Junio Hughen Bays gegeven van 31 amen ⁷⁹⁾ wijns die hi met anderen arbeyders heeft gheholpen arbeyden sider Paeschen naestleden dat sij comen sijn in mijns heeren kelres ⁸⁰⁾ tot Bergen ende tot Woude; van de ame 1½ gr. maken 3 sc. 10½ gr. vl.*
17. 1393/1394, 25v *Item des donredaghes 13 dagen in oestmaent Pieter Gieliszoon uten Po/re betaelt bij Hein Doeken van 22000 steenen, die hij ghelevert heeft tot mijns heeren behoef te Bergen, daer die faute af ghemaect is. Van de dusende 34 gr. maken 3 c 2 sc. 4 gr.*
 25v *(nog 3 posten over dit werk) 3 sc. 8 gr. vl. 3 sc. gr. + 3½ sc. gr. vl.*
18. 1393/1394, 27 *Item Hein Doeken gegeven van den faute die hij ghemaect heeft binnen mijns heere herberghe tot Berghen 2£ gr. vl.*

⁷⁵⁾ Gekocht.

⁷⁶⁾ Gebruikt.

⁷⁷⁾ een deel is nog over.

⁷⁸⁾ een tuinhuis neerzetten.

⁷⁹⁾ vat of ton (inhoudende ca. 150 liter) wijn.

⁸⁰⁾ Kelders.

19. 1393/1394, 27v *Item Hein Doeken betaelt van 100 voete trappen, die georbort zijn an dese voerscr. faute, en an de steenweghe ende voer die traelgen van den faute costen 13 sc. gr. vl.*
20. 1393/1394, 27v *Item den selven Heine noch betaelt van 14 dagen die hij ghewrocht heeft met enen knechte an de camere, daer heer Henrick van Bergen slaept, en oec anderswaere binnen den Hove tot Bergen 13 gr. dages in sijn selfs cost; maken 21 sc. gr. vl.*
21. 1393/1394, 27v *Item op ten selven dach meester Henrick den Catsiere betaelt van 2½ roede steenweghes te catsiene voer mijns heeren Hof tot Berghen; van eiken roeden 4 sc. 6 gr.; maken 11 sc. 3 gr. vl.*
22. 1395/1396, 18 *Den cost van der torffschuren (15 posten) 11 £ 42 sc. 6 gr.*

1421-1484

Na 1396 bevat de serie rekeningen een hiaat tot 1424. In 1419 had een nieuw geslacht in de heerlijkheid Bergen op Zoom zijn intree gedaan: dat van Jan Ivan Glymes, gehuwd met de erfdochter Johanna van Boutersem. Deze heer heeft de aankoop van gronden rond het Hof voortgezet. Zo is sprake van een perceel, van een zekere Jan Peck afkomstig, waar Jan van Herlaar had gewoond. Het lag kennelijk aan de zuidzijde van de Grebbe ⁸¹). In 1421 kocht Jan I van Glymes van Claus Rasschert een huis met een uitgestrekt erf aan de Scholiersberg ten noorden van het Hof. Dit grensde westwaarts aan de achtererven van een aantal huizen aan de Steenbergsestraat, wat een poging tot reconstructie van de toestand mogelijk maakt ⁸²). Ten westen van genoemd huis kocht de heer in 1422 een huis van Jan Ruvere of Rubere, eveneens van Jan Herlaer afkomstig ⁸³). De genoemde gebouwen bleven nog tientallen jaren bestaan: het Hof moet een rommelig geheel hebben gevormd.

Na 1425 bevat de rekeningenserie wederom een hiaat van tien jaren. In de tussentijd kwam na een langdurige voogdijperiode (1427-1440) Jan II van Glymes aan de macht. Dat er zo weinig documentatie over die tijd is, kan misschien aan de wijze van domeinbeheer door de voogden te wijten zijn. Ook de volgende reeks rekeningen vormt geen ongebroken serie, soms mist men één of meer jaren. Vooral over de tijd rond Jan's huwelijksvoltrekking in 1444 zijn tal van interessante

⁸¹ Stadsreg. 209 (akte van 7 okt. 1401). Zie hierna, bron nr. 27.

⁸² Stadsreg. 147v (akte van 9 okt. 1421). W. A. van Ham, "De burens van de markies" verschenen in [Waterschans 1986/3](#).

⁸³ Stadsreg. 147 (akte van 29 mei 1422).

gegevens bewaard gebleven. Die uit de vijftiger jaren leveren weinig nieuws op. Jan II heeft van de in 1421-1422 gekochte erven een uiteenlopend gebruik gemaakt. Op het erf, dat zich oostwaarts uitstrekke langs de Scholiersberg, was een boomgaard geplant, die tot 1437 verpacht werd. In dat jaar wenste niemand ze te pachten en werden de appelen en peren op het Hof geconsumeerd ⁸⁴). Om de geringe opbrengsten gaf heer Jan II van Glymes de boomgaard in 1440 in leen aan zijn rentmeester Jan de Bock ⁸⁵). Niet alleen aan het Hof, maar ook aan de gehele hofhouding zou Jan II een nieuwe vorm geven. Deze kwam onder leiding van een hofmeester. Als zodanig wordt in 1441 Willem van Herseele genoemd. Zijn opvolger Wouter van den Broecke heet in 1443 nog "clerc van der herbergen", in 1445 "gheordineert to ter cost van der herbergen mijns joncheren van Bergen", maar in 1450 draagt hij de titel van hofmeester. De hofhouding omvatte overigens een kapelaan, een klerk, een kamerbediende, een wagenknecht, een palfrenier, brouwers en koks, alsmede een wisselend aantal dienstmeisjes (maerten). Zij volgden voor het merendeel de heer, dus ook als hij te Wouw of elders verbleef ⁸⁶). Elders was ondermeer Brussel, waar de heer in 1445 een huis bewoonde, dat op de Coudenberg achter de Sint Gudulekerk stond,

⁸⁴ Bronnen nrs. 25, 30 en 42 (huis van Jan van Herlaer) en nrs. 36 en 40 (huis van Jan de Ruber).

⁸⁵ ARR 645.2, rentmr. rek. 1435/1436, 4v; 646.1, rentmr. rek. 1439/1440, 4v; W. A. van Ham "De leengoederen en de leenmannen van de heerlijkheid Stad en Land van Bergen op Zoom", *Bijdragen tot de: geschiedenis van het hertogdom Brabant*, 52 (1969) 21 nr.1.

⁸⁶ ARR 646.2, 3 en 5: rentmr. rek. 1441/1442, 42v; 1442/1443, 35v; 1445/1446, 36v; ARR 647.2 en 5: rentmr.rek. 1450/1451, 19v; 1457/1458, 21.

"aen den Poel". Dit huis ging de kern vormen van een groter complex, dat in 1445 en 1483 door aankopen, in het laatstgenoemde jaar van Margaretha van York, weduwe van hertog Karel de Stoute, werd uitgebreid ⁸⁷).

Een andere verblijfplaats - naast het kasteel te Wouw en een huis te Oudenbosch - vormde het Slot van Halsteren. Hiervan bezat de heer van Bergen op Zoom in de veertiende eeuw slechts het "logeerrecht"; de eigenaar moest het als een "open huse" aan hem beschikbaar stellen. In 1450 verkreeg de heer de eigendom en liet het meer bewoonbaar maken; vervolgens werd het vergroot en versterkt ⁸⁸).

In 1470 kocht de heer van Anthonij Clauszoon vier huizen en erven aan de Vismarkt (toen Huidemarkt genoemd, thans Sint Catharinaplein) alsmede 21 kameren (éénkamerwoningen). Deze waren gebouwd langs een straatje, dat evenwijdig aan de westwand van de Vismarkt tussen de Grebbe en de tegenwoordige Scholiersberg liep. Het terrein maakte overigens deel uit van de Scholiersberg, die zich dus verder naar het zuiden uitstreckte dan nu het geval is. Men zou kunnen denken, dat de heer het plan had, om het hof complex in deze richting uit te breiden, maar twintig jaar later waren genoemde vier huizen weer in particuliere handen en bleven slechts de godskameren, bewoond door arme lieden, in bezit van de heer ⁸⁹). In deze periode is ook het erf op de Scholiersberg weer bij zijn eigendommen gevoegd.

⁸⁷ Algemeen Rijksarchief Brussel, handschriftenverzameling nr. 236, fol. 128 v e.v., vooral 130v (akte van 10 mei 1448) en 151v (akte van 31 januari 1483).

⁸⁸ T.J. Hoekstra, "Verslag van het onderzoek naar de geschiedenis van het kasteel van Halsteren", *Fibula* 10 (1969) 1 e.v.; 23 e.v.

⁸⁹ R 214, 89 (akten van 23 mei 1471); ARR 941.4, rentmr. rek. 1572/1573 ongefol. "van ouden tijde bij scamel huysarme om goidtswille beweent". Zie ook Van Ham, "De burenen van de markies" (verschenen in [Waterschans 1986/3](#)).

Hij liet er een rosmolen bouwen in 1471 ⁹⁰). De rekening van 1473/1474 bevat een post wegens het slechten van de Scholiersberg. Onduidelijk is, of hier het deel onmiddellijk ten oosten van het Hof of dat bij de rosmolen (op de hoek van de latere Hofstraat) bedoeld is ⁹¹).

23. 1424/1425, 22 *Item gegeven van 320 viertel haveren te vermetene ende te verdragen van boven de sale te Bergen op ten stalsolre ⁹²) bij Jan Bout 12 gr.*
24. 1424/1425, 22v *Item betaelt bij Cornelis de Wilde om den wal te maken op ten Scoelgeberch na inkoude der cedulen ende van 3000 soden te steken 12 gr. ende van elken 1000 te mennen ⁹³).40 gr. (...) Item van den huse af te brekene ende de poerte daer an te makene 35 gr. coemt te samen 20 sc. 2½ gr.*
25. 1424/1425, 22v *Item betaelt Lam den deckere tot Bergen van dat hij gedect heeft Jans van Herlaren huus was, op dat torjhuus, op ten stal te Bergen ende anders daers doen was van sinen stroo (...)*

⁹⁰ ARR 648.4, rentmr. rek. 1473/1474, 4.

⁹¹ ARR 648.4, rentmr. rek. 1473/1474, 33 "van den Scholyberch te slechten".

⁹² Deze hoeveelheid haver werd dus nagemeten en daarna door Jan Bout verplaatst van de zolder boven de zaal naar de stalzolder.

⁹³ met paard en kar vervoeren.

26. 1435/1436, 32 *Jan Wouterssone betaelt van dat hij dit jair over all op mijns jonkeren huusen gestroedect ⁹⁴⁾ heeft (ende meest boven op mijns jonkeren huus tot Woude) van gheloidje ⁹⁵⁾ van rieden ⁹⁶⁾, van teenen ⁹⁷⁾ ende bantroeden ⁹⁸⁾ dat hij gecocht heeft na inhout sijnre cedula en quitantie 14 £ 4 sc. gr.*
27. 1435/1436, 32 *Item, doe men die nieu brugge maecte voer mijns liefs jonkeren Hof tot Berghen, was dair nedergefallen mijns jonkeren muer van Jan Pecx erve plach te sine ende was gestort in die Grebbe. Die steene heb ic ten versoeke van den rentmeesteren van Berghen uuter Grebben boven doen dragen ende schoen doen maken. Ende hebben de voirscr. rentmeesteren die steene achter aen mijns jonkeren Hof tot mijns jonkeren groten profijte op hoeren cost doen vermetsen; dair af betaelt Jan Moerinck 10 sc. gr.*
28. 1437/1438, 27v *Pauwels koeherde, van dat hij dit jaer die goten omtrent Jans van Herlaeren huus voeren ende achter, om der vouten wille, schone gemaect heeft 6 gr.*
29. 1437/1438, 27v *Jans van Eyck knechten dat sij den bernput ⁹⁹⁾ achter aen den stal dit jaer schoen ghemaect hebben ende vervaeght 22 gr.*
30. 1437/1438, 30 *Lam die stroedekere heeft gedect op mijns jonkeren huus, dat Jans van Herlair was, op tie scrijfcamera 4500 riets; coste elc 1000 metter vrachthueren ende anderen oncoste 2 Pieters. Valent den Pieters tot 4 sc. 6 gr.; 40 sc. 6 gr.
Item 400 gelys; coste elc hondert 3 sc. gr. valent 12 sc. gr.*

⁹⁴ met strodaken gedekt.

⁹⁵ Dekstro.

⁹⁶ Riet.

⁹⁷ Wilgentakken.

⁹⁸ latten, waarop het riet werd bevestigd.

⁹⁹ welput of waterput.

- 31 1437/1438, *Item 8000 teenen, cos te elc dus ent 5 gr. valent 3 sc. 4 gr. Item
30v 12 gebintroeden ¹⁰⁰), coste elc ghebint 2 gr. valent 2 sc. gr. Ende
 heeft hierop gedect hem anderen met eenen dienere, die hem
 diende 8½ dagen op hairs selfs cost, elx daigs vair hem driën 2
 sc. 6 gr. valent 21 sc. 3 gr.*
- 32 1437/1438, *Jacob die Vleeminck heeft op dese voirscr. scrijfcamere, die
30v camere boven in 't groot huus ende dat cleyn camerken aen de
 scrijfcamere verhemelt ¹⁰¹) ende dat oude verhemelte af te
 braken, die camer achter verleemt ¹⁰²) tot aen 't strijchout ¹⁰³)
 toe, den schoorsteen in die cokene ende eenen nieuwen leemen
 vloer geleijt in 't cleyn camerken; ende was hem bestaet ¹⁰⁴) bij
 Cornelis den Wilden, mijns joncheren
 gezwoeren tymmerman t'samen om 38 sc. 6 gr.
 Item heeft dese voirscr. Jacob tot des en verhemelte verbesicht
 ¹⁰⁵) 16 sperren ¹⁰⁶) om aen te lattene ¹⁰⁷), want d'andere
 sperren, dairop dat verhemelt was, verrot waeren. Coste 't stuck
 jegens Willem den mandemakere 4 gr. valent 5 sc. 4 gr.*

¹⁰⁰ zie bantroeden.

¹⁰¹ van een zoldering voorzien.

¹⁰² de muren met leem dichtgeplakt.

¹⁰³ bovenste steunbalk.

¹⁰⁴ Aanbesteed.

¹⁰⁵ Gebruikt.

¹⁰⁶ lange latten, daksparren.

¹⁰⁷ om latten aan vast te maken.

33. 1437/1438, 30v *Jan Everbroeck, Mercelijns die wachtere ende een knecht, die hem gedient heeft, hebben verscoeyt ¹⁰⁸) den muer van der voirscr. scrijfcameren ende veraect den scoorsteen van nieuws, benenden daecx verhoecht den carteelen ¹⁰⁹) voeren, bij rade van den voirscr. Cornelys den Wilden, de wintbergen ¹¹⁰) achter op beiden zijden.
Ende hebben vermeetst ¹¹¹) die dore in midden des huuys; dair ane dat sij gewracht hebben elx 8½ dage 's daigs voere hem beiden mitsen dienere 2 sc. 6 gr. valent bij quittance 21 sc. 3 gr. (Hierna volgen nog 5 posten).*
34. 1437/1438, 31 *Ende 't jarent in de vastene hadde mijn jonkere meeninge die oude cameran in 't Hof te Bergen af te leggene ende te doen vermakene; cochte dooromme 4000 tegelen ... 15 sc. gr. Costen desen voirscreven tegelen outen scepe te doene ende op 't lant te settene ... van der havenen in 't Hof te brengene 21 gr. ende staen dese tegelen noch 't meeste in mijns Jonkeren huys tot Bergen.*
35. 1439/1440, 43 *Tyman den Wisselaere van Antwerpen ende anderen vair 10.200 tichelen t'Antwerpen gecocht in den zomere Anno 40 om de refectie van mijns jonkeren langen huse ¹¹²) in 't Hof tot Bergen achter de cokene. Cost en t'samen metter vracht 2 £ 16 sc. 7½ d. gr.
Adriaen Moys van 1700 lange eyken latten verbesicht totten voirscr. huse 43 sc. 2 d. gr.*

¹⁰⁸ Vernieuwd.

¹⁰⁹ kantelen, opstaande muurstukken van een getande borstwering.

¹¹⁰ wimbergen, steile topgevels boven vensters (dakkapellen) en portalen.

¹¹¹ gemetseld aan.

¹¹² waarschijnlijk het hoofdgebouw of de zaal.

36. 1439/1440,
43 - Hein Moerinc ende sijn gesellen, dair jegen gecocht sijn om te doen maken mijns jonkeren groten muer achter den peertstal, de muer voer ter straten, den ghevel aen d'backhuys, 4 ovene ende 1 backhuusken aen Jannes Rubers huys was, om 't voirscr. lange huys te verscoeyen ende anders dairs te doen was, 40.200 quareel steens, die costen te samene 8 £ 9 sc. 9 d. gr. (volgen nog 8 posten).
37. 1439/1440,
43v Pieter den Wayere, om 1 hout, dair de berdere van der nieuwer poerten af gesaecht ¹¹³⁾ sijn 4 sc. 6 d. gr. br.
38. 1439/1440,
44 - Tyman den ticheldeckere, die in taswerke¹¹⁴⁾ genomen heeft 't vorscr. lange huys van nieus te deckene ende d' oude tichelen af te doene 2 £ 2 sc. 9 d. gr. ende dat hij hem anderen ander werck gedect ende gestopt heeft in 't Hof tot Berghen 5 dage lanck 10 sc. gr. brab.
39. 1439/1440,
44 Willem de Pijpere ende sijn gheselle om een hout te zagen totter nieuwer poerten. 20 gr.
40. 1439/1440,
44 Heyn Moerinc om te heersettene de dore, die in de coken stont in de zale in Jannes Rubers huus was. Hem gegheven 4 sc. 6 d. gr.
41. 1439/1440,
44 Willem den ghelaesmakere van 30½ voeten nieuws ghelas ende 25 voeten outs gelas, ghemaect in 't voirsz. huus 20 sc. 6 d. gr. Wilem Staes de mandemakere om een matte, gheleet in de grote camere in 't voirscr. huuys, houdende 180 voeten. 6 sc. 5 d. gr. Den selven om twee ghebinde latten, bantroeden aen den wijngaert in 't Hof te Bergen ende horden vair de corenvensteren 2 sc. gr.

¹¹³ Gezaagd.

¹¹⁴ aangenomen werk.

42. 1439/1440, 49 *Ander uitgheven van tymmerwerke bij Carnelijs den Wilden in 't Hof tot Bergen ende eider gedaen binnen der tijt van deser rekeninghen.*
 - *Carnelijs de Wilde voirscr. die in 't Hof te Bergen, dat Jans van Herlaere huus was, gemaect heeft een loodse, dair hij 't hout, doren, vensteren ende ijserwerck toe leverde; van 5 leythierboemen ¹¹⁵) in mijns jonkeren peertstal, 16 stijlen die hij onder den wijngaert, in 'i prieel van sijns selfs haute maecte ende van 16 stijlen in 't prieel Jans van Herlaeren huus was. Hem daer afbetaelt, alsoe men sien mach bij sinen cedulen 2 £ 13 sc. 4 d. gr.*
43. 1439/1440, 49 *- Carnelijs voirscr., die bewijst dat hij ghecocht heeft tot refection van mijns jonkeren langen huuse in 't Hof tot Bergen 100 middelhouts ¹¹⁶), 50 keper hout ¹¹⁷), 4 berkoene ¹¹⁸), 3 houten van 30 voeten die hij tot Sierixee haelde ende van daer te sceppe deden comen in 't Hof te Bergen. Noch 24 middel-houten, viercant hout tot 3 casinen ¹¹⁹), 10 wagenschote, 2 gebinde-latten ende 86 voets abeelen ¹²⁰) plancken; met 14 dagen die hij aen 't voirscr. huus gewrocht heeft gelijck dat hij dat bewijst bij zijnre cedulen 7 £ 1 sc. 11 d. gr.*

¹¹⁵ stalbomen, bomen in de stal tussen de paarden.

¹¹⁶ hout voor verbindingsbalken.

¹¹⁷ hout voor dakspanten of zolderribben.

¹¹⁸ rondhout, masten.

¹¹⁹ Kozijnen.

¹²⁰ Populierenhout.

44. 1441/1442, 46v *Janne Gortssone van Zierickzee, scaelgideckere, voir sijnen loen, omdat hij ghedeckt heeft met scalgien de cappe van den wildensteene ¹²¹) voir de safe in mijn jonckeren Hof te Bergen. Van eicken roeyen 6 poscellingen gulden. En die roeyen zijn ghemeten bij meester Heinrick, ghesworen lantmetere, 3 roeyen 1 derden deel en 4 dumen. Die maken met scaelgien ende dachueren 't samen 4 £ 8 d. gr. In de marge: wendelsteen ¹²²).*
45. 1441/1442, 47 *Jan Berthoen de Jong hen, metsere, om dat hij den haversoldere in 't Hof ghestopt heeft ende de tiechelen te passe ¹²³) gheleyt. Hem ghegheven 20 gr. br.*
46. 1441/1442, 49 *Tymmerwerke bij Cornelis de Wilden in 't Hoff tot Berghen ende elders ghedaen bynnen de tijdt van deser Rekeninghen, [onder meer]:*
- 3 oedevaersneste ¹²⁴) die hij op eenen anderen tijdt in 't hof te Bergen gemaect heeft. Ende costen te houte, yserwercke ende te dachueren also men bij sijne ¹²⁵) sien mach 8 sc. 6 d. gr.
47. 1441/1442, 49 *- op thorrehuis in 't Hoff 2 uutghespannen ¹²⁶) vensteren. Die costen te yserwerke, te houte ende te dachueren also men bij sijne soe daer sien mach 7 sc. gr.*
48. 1441/1442, 49v *- hermaect (.....) de pissinen ¹²⁷)*
- twee betsteden [van 15 waghescotten .. ende 8 calummen ...].
- eenen groten vleesblocke die in de vaute in 't hof ghesedt es

¹²¹ Traptoren.

¹²² Traptoren.

¹²³ op hun plaats.

¹²⁴ Ooievaarsnesten.

¹²⁵ een onvolledige passage, moet m.i. luiden: volgens zijn *cedule* (werklijst).

¹²⁶ grote, bewerkte?

¹²⁷ Wasbak?

49. 1442/1443, 51v *Den selven [Cornelis den Wilde] die in 't Hoff te Bergen ghewracht heeft in den peertstal aldaire aen de doiren ende veinsteten van den windelsteene, aen die mute ¹²⁸) aldaire ende elders ghedracht den cost met haute, nagelen, scrijnhout ¹²⁹); dachueren ende anders, also men sien mach als boven [in zijn cedulle] 3 £ 7 sc. 1½ d. gr.*
50. 1442/1443, 51v *Den selven die aldaer ghemaect heeft in 't voirs.Hoi een nieuw poorte, voeren aen de strate ¹³⁰), die coste te houtte, te sagenen en de te arbeyde, alsoe men sien mach als boven 32 sc. gr.*
51. 1442/1443, 52v *Janne Arntssone, ghelaesmakere, die op mijn jonckheren carnete in 't Hoff te Bergen, aen des outs heeren camere ende eldere bynnen des en jaere herloet, herstopt ende van nieuws hermaect heeft allrehande ghelazen, dair aff de rentmeester hem heeft gheghevenen 8 sc. 7 d. gr.*
52. 1442/1443, 54v *Cornelis den scrynmakere om dat hij hermaect heeft mijns jonckeren boffet ¹³¹); 9 gr.*
Item om dat hij ghewracht heeft aen den crane op te cokenne in 't Hoff te Bergen ende aen mijns jonckeren contoir ¹³²) op ten winde/steen te Bergen midts een compas ¹³³) daerinne ghesneden, t'samen 11 dagen maken 11 sc. gr.

¹²⁸ kelder, gevangenis.

¹²⁹ Timmerhout.

¹³⁰ waarschijnlijk aande Steenbergsestraat gelegen.

¹³¹ Bergmeubel.

¹³² Kantoor.

¹³³ medaillon; roos.

53. 1443/1444, 53v *Thymanne den tiecheldeckere betaelt van eenen daghe bij hem alleene ende eenen daghe hem anderen gewracht ende ghestopt in mijns liefs jonckeren herberghe ¹³⁴) te Berghen alomme dairs te doene was t'samen 3 sc. gr.*
54. 1443/1444, 56 *Janne Aerentssen gelaesmakere te Berg hen betaelt van eenre ghelassen veynstere bij hem ghemaect in mijns liefs jonckeren scrijfcamere te Berghen, houdende 5 voeten ynckels gelaes ¹³⁵), te 4 d. elcken voet maect 20 d gr.
Item van yserdrade die verbesicht werdt aen de ghelassen veynstere staende in den wyndelsteen te Berghen in 't Hof 18 d. gr.*
55. 1443/1444, 56 *Item van eenen ghelase in mijns jonckeren camere te Berghen te verloedenen ¹³⁶), houdende 9 voete, van elcken voet 2 gr. valent 18 d. gr. ende van 8 ruyten dair inne te stoppene 8 gr. Item om den voirscr. yserdraet voir de voirscr. vensters aen den windelsteen te trecken ende te makenen 16 d. gr.
Item van 6 voeten ghelaes die hij in 't Hof te Berghen verloet heeft ende 6 ruyten daer inne ghestopt heeft 28 januarij Ao 43 26 d. gr.*
56. 1443/1444, 57v *Item van eenen nieuwen contoire bij hem [Cornelis den scrijnmakere] ghemaect op mijns jonckeren windelsteen te Bergen 9 sc. gr.*

¹³⁴ herberg hier waarschijnlijk in de betekenis van huis, hof.

¹³⁵ enkelvoudig glas of Engels glas?

¹³⁶ reparatie aan het lood werk maken.

57. 1445/1446, 72v *Jan de beeldeverwer, die 12 novembris de zale in 't Hoff te Bergen wit ende zwert heeft geverwet met lijmverwen. Hem betaelt 12 sc. gr.*
*Den selven Janne voirscr. om dat hi gemaict heeft in mijns Joncheren zale te Bergen eenen Sinte Kerstoffels en de 3 kandeliers geverwet met gruenen om tortsen dair inne te zetten*¹³⁷). 't Samen met enen timmerielken¹³⁸) vergult 14 sc. gr.
58. 1445/1446, 78v *Den zelve[n] [Jan de Vos] die hi uitgegeven heeft van witten steenen ende paveystenen*¹³⁹) *gebesicht in 't Hoff te Bergen 9 gr.*
*Den zelve[n] om te hermakene 2 scouwen in 't Hoff te Bergen, te wetenen in de grote eetkamer ende in mijnder jonffr. camere dairnaest, dair aff hi leverde all de stoffe*¹⁴⁰). *Jegen hem verdincht*¹⁴¹) *vair stoffe ende maecgelt*¹⁴²) *om 7 gulden riders*¹⁴³), *die maken 43 sc. 9 d. gr.*
Den zelve[n] om dat hi hermaect heeft de maent van meye anno 46 de scouwe in 't bachuis ende waschuis te Bergen in mijns Joncheren Hoff 9 sc. gr.
59. 1445/1446, 80 *Jan de Wilde heeft binnen desen jaire gewracht in 't Hoff te Bergen, dair hi gemaect heeft enen coestal, gewracht aen den wijngaert, gemaict enen waschstoel in 't Hoff ende vele ander pertien, gelijc men zien mach bi sinen boecke, hier overgegeven in twee pertien, gedragende tezamen 19 sc. 7½ d. gr.*

¹³⁷ een Christoffelbeeld gerepareerd en drie toortshouders groengeverfd.
¹³⁸ Timmerwerkje?
¹³⁹ Straatstenen.
¹⁴⁰ Materiaal.
¹⁴¹ Bedongen.
¹⁴² Arbeidsloon.
¹⁴³ munten, waarop een ridder te paard stond afgebeeld. (zie ook [Meertens instituut](#) en [wikipedia](#))

- 59a. 1445/1446, 83 *Jan de ghelaesmakere van Bergen, om dat hij in mer jonffrouwer camere te Bergen heeft gemaect Sint Bamisse anno 45 twee verieren ¹⁴⁴), houdende 20 voeten gelasen.*
Item in den voestercamere te Bergen, aldair verleet een venstere van zes voeten ende elswair te Bergen in mijns joncheren H off ghestopt 28 ruiten, dairaf t'samen betaelt 10 sc. gr.
- 59b. 1445/1446, 85 *Willem de Beere van 14 voeder zants, die in mijns joncheren Hoff te Bergen heeft geleverd in den zomer 45, om te paveyen ¹⁴⁵) mijns joncheren zale aldair 2 sc. 6 d. gr.*
60. 1459/1460, 25v *Deselve Jan [vuten Wilghen] die d'oude schuere tot Berg hen in 't Hof afgebroken ende op Hein Colen hoeve tot Halsteren verset ende van nieuws vertymmert heeft, dair hij in pachtwerke ane verdient heeft 20 sc. gr.*
61. 1459/1460, 26 *Janne Bert hoen, die in pachte ghenomen hadde de fauten van mijns heeren commen te meetsen ¹⁴⁶) ende stofje ende al te leveren totten steenwerke dienende, te gravene ende die aerde wech te doene; al te samene om 27 Rijnguldens. Ende hadden van sinen overwerke van den trappen an beide de fauten ten bevele mijns heren 2 Rijnguldens ende de steenhoudere van 2 witte steenen op te trappen te houdene ¹⁴⁷) 15 gr. Brabants. Comt al te samen op 7 £ 6 sc. 3 d. gr.*
62. 1459/1460, 26 *Item van dat sijn knape an 't poorthuus gewracht hadde 38 sc. gr. ende de selve knape an de grote poorte neffens de zale 9 sc. gr. Item van den vensteren te stoppen ende te vermaken in mer vrouwen camere tot Bergen 12 sc. gr. en van 2 dagen die hij Reynier gehulpen hadde 2 sc. gr. bij sijnre cedulen (...)*

¹⁴⁴ Glasruiten.

¹⁴⁵ bestraten, plaveien.

¹⁴⁶ te metselen aan het gewelf van een voorraadkelder.

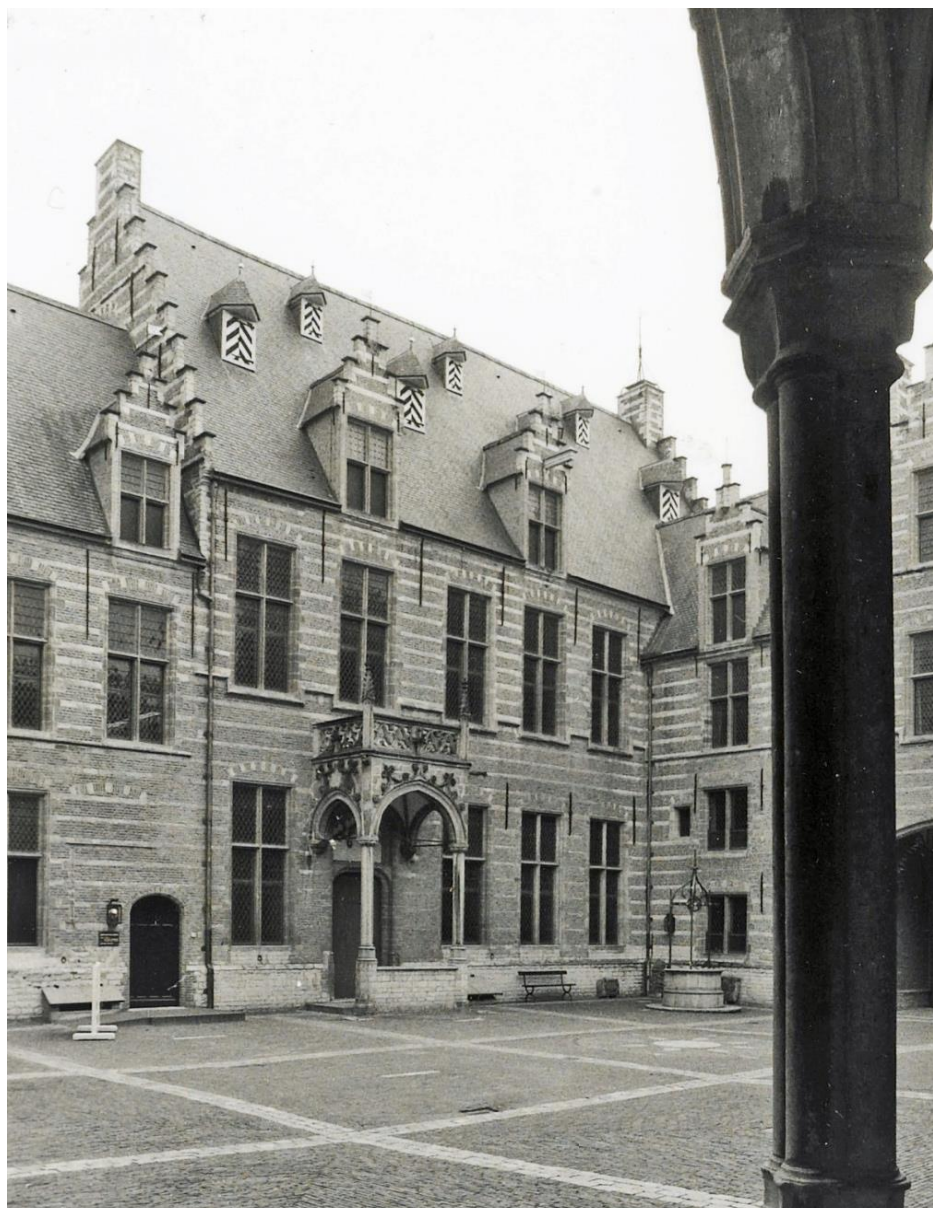
¹⁴⁷ stenen te hakken, te houwen.

63. 1459/1460, 26 *[Claus van der Gouwe] ... item doen d'oude schuere in 't Hof te Bergen afgebroken was betaelt van den ouden steenen schoen te makene, die onder die platen ¹⁴⁸) lagen 2 sc. gr.*
64. 1459/1460, 26v *An mer vrouwen prieel tot Berghen gehaelt 1000 steens, coste 3 sc. gr. van mannen ende op ende afsetten 4¹/₂ gr. ende voer calx 22½ gr. ende van mannen 3 gr. facit t'samen 5 sc. 6 d. gr.*
65. 1480/1481, 40v *Casyn de Scrijnmakere van dat hij 't poertael ende 't contoer boven de eetcamere tot Berghen gemaict heeft; ten bevele mijns heeren betaelt 30 sc. gr. br.*
66. 1480/1481, 41 *Andries de mets ere die in pachtwerck genomen heeft alle mijns heeren huijssen met harden dacke ¹⁴⁹) gedeckt dicht te houdene een termijn van 7 jaeren lanck, elck jairs om 10 rijns guldens ende eenen tobbaert ¹⁵⁰) eens binnen de 7 jairen (...).*

¹⁴⁸ planken of schutting.

¹⁴⁹ alle gebouwen met pannen of leien dakbedekking.

¹⁵⁰ lang afhangend overkleed.

13. De gerestaureerde gebouwen in de zuidwesthoek van de grote binnenplaats, 1986. De hofzaalvleugel, met vóór de ingang het gereconstrueerde baldakijn en rechts daarvan de eveneens nieuwgemaakte waterput.

1485-1520

In april 1485 bezegelden de bejaarde heer Jan II van Glymes en zijn zoon en opvolger Jan van Walhain "uuyt goeder gunst, die wij dragen tot onser stadt van Bergen" maar ook "overmidts zekere somme van penninghen, die deselve onse stadt ons liberalic gegundt ende toegeseyt heeft tot behouf der tymmeringhen van onsen huysen in onser voirseider stadt" een aantal "pointen, previligien ende articlen", later bekend als het zogenaamde "Privilege van de Sale".

Onder deze voorrechten behoort onder meer de belofte "van nu voortane" geen straten, wegen, wateren of andere gemene erven te betimmeren, versmallen, af te sluiten, te verminderen te verleggen of te veranderen, zonder de stad daarin om advies te hebben gevraagd. Betreft dit straatjes bij het Hof, die door de heer afgesloten waren? De stad kreeg ook toestemming om te vergunnen of te weigeren over de Grebbe te mogen timmeren of te metselen, behoudens het recht van de heer en zijn opvolgers dit te doen aansluitend op gebouwen in bezit of in de toekomst te verwerven ¹⁵¹). Een en ander schetst enigermate de opinies in de stad en de wensen, die het verblijf van de heer in hun midden aangingen.

De "somme van penninghen" blijkt in de rentmeestersrekening te hebben bestaan uit 2000 Rijns gulden, te betalen in drie jaarlijkse termijnen, "tot sijnder timmeragien te baten". In 1485 heet het, dat de heer "dit jaar begonnen heeft te timmeren". Omgerekend in ponden Brabants bedroegen deze uitkeringen 166 £ 13 schellingen en 4 deniers ¹⁵²). Jammer genoeg ontbreekt een gedetailleerd inzicht in de bouwwerkzaamheden, want deze werden opgetekend in een

¹⁵¹ Van Rompaey, "Rechtsbronnen" 267 e.v. XV art. 2 en 6.

¹⁵² Bron nr. 67.

"boucke", dat aan de rentmeester ter hand werd gesteld en waarop hij het totaal van de daarin vermelde kosten uitbetaalde ¹⁵³).

Wat er precies gebouwd is, wordt niet duidelijk. De rekeningen vermelden de "nieuwer salen", het "nyeu contoer" (kantoor) en het "nyeu washuijs".

De nieuwbouw had ook veranderingen in de omgeving ten gevolge. In 1484 werd de plaats op de Scholiersberg, waar de boomgaard had gelegen, in erf cijns uitgegeven aan Jan Hendrikszoon en Hendrik van Oudenhoven ¹⁵⁴). Laatstgenoemde, rentmeester van de heer, woonde in 1480 in het van Jan (de) Ruvere aangekochte huis; in 1484 niet meer ¹⁵⁵). De in 1494 opgerichte raad en rekenkamer, een college belast met het beheer van de bezittingen van de heer in het land van Bergen op Zoom, vergaderde er in 1500 ¹⁵⁶). Uit de rekening van 1487 blijkt, dat een "nieuwe strate" is aangelegd op de plaats waar het huis van Marie Peels had gestaan; in 1485 was dat nog niet gebeurd. Uit reconstructie blijkt, dat dit huis lag, waar thans de Hof straat op de Steenbergse-straat uitmondt. Dit deel van het straatje (vanaf de Scholiersberg tot

¹⁵³ Bron nr. 68.

¹⁵⁴ ARR 649.2 rentmr. rek. 1484/1485, 3.

¹⁵⁵ ARR 648.1 rentmr. rek. 1470/1471, 17. De huurder wordt daar Henrick van Wijshuysen genoemd. In ARR 649.1, rentnr. rek. 1480/1481 blijkt Hendrik van Oudenhoven er nog te wonen. Volgens ARR 649.2, rentmr. rek. 1484/1485, 26 had hij het huis ontruimd.

¹⁵⁶ ARR 651.1, rentmr. rek. 1500/1501, 40v "daer men nu de Raedtcamere houdt". Nog in ARR 651.7, rentmr. rek. 1508/ 1509, 38 wordt dit huis genoemd; niet meer in de volgende rentmr. rek. 1511/1512, 38 (ARR 652.1).

aan genoemde straat) is dus kennelijk tussen 1485 en 1487 aangelegd ¹⁵⁷).

De eerste bouwfase van het Hof is kennelijk in laatstgenoemd jaar afgesloten. Het Beursplein, een open perceel in bezit van de heer van Bergen op Zoom, werd nog in 1487 verpacht. De rentmeestersrekening van 1489/ 1490 vermeldt dat de heer de grond nu "hout liggen tot eender plaetsen". De stadsrekening van het volgende jaar noemt metselwerk bij het Hof om de Grebbe te overwelden en "een schoon plaitse aldair te makene". De overwelling werd Sint Jansbrugge genoemd. Voor het Hof werd een Sint Jans beeld (her)plaatst, beschilderd en schoongemaakt ¹⁵⁸). Dit alles wijst erop, dat de verbouwing van het Hof als voltooid werd beschouwd en dat voorlopig geen andere werkzaamheden werden verwacht.

Heer Jan II van Glymes overleed op 7 september 1494. Zijn zoon en opvolger Jan III bekleedde reeds lang aanzienlijke ambten buiten de heerlijkheid Bergen op Zoom. In 1477 werd hij gouverneur van de stad en het kasteel van Vilvoorde (B) en tijdens het kapittel te 's-Hertogenbosch in 1481 opgenomen als ridder in de orde van het Gulden Vlies. Sinds dat jaar bezegelde hij als vermoedelijke opvolger de akten, die door zijn vader werden uitgevaardigd.

¹⁵⁷ Stadsrekening 1487/1488, 14v. Cijns betaald op "Marien Peels" huis, "dair de nieuwe strate gemaict is". Waarschijnlijk was deze Marie identiek met Marie Hermans dochter die in 1472 een huis aan de Steenbergsestraat kocht. R 214, 118 (akte van 18 december 1472).

¹⁵⁸ ARR 649.4 en 5, rentmr. rek. 1486/1487, 4 en 1489/1490, 4: Stadsrek. 1490/1491, 57, 68, 82.

14 Doorgang van de Hofzaal naar de noordelijke toren op de kleine binnenplaats, 1986. De doorgang is voorzien van een bovenlicht, waarin bij de restauratie een glasin-lood-venster met het wapen van de familie Van Glymes is aangebracht.

Bij zijn huwelijk werd hij heer van Wouw, waarvan het vruchtgebruik van de rest van de heerlijkheid Bergen op Zoom werd gescheiden. Bovendien bezat hij heerlijkheden in Zuid-Brabant. Hij liet het kasteel van Wouw voor hem en zijn gezin verbouwen en uitbreiden. Daar verbleef doorgaans zijn gezin, zijn kinderen werden er in de jaren 1489-1500 geboren ¹⁵⁹). In 1485 was hij benoemd tot "eerste kamerheer" van aartshertog Philips de Schone; hij moet dus langdurig in het gevolg van deze toen nog jonge vorst verbleven hebben. Toch zette deze heer zich evenals zijn vader in, om het Hof van Bergen op Zoom verder te verfraaien. Immers: vorsten en gezanten deden dikwijls deze stad aan en het was dan zaak, hen een waardig logies te bieden.

De posten in de rentmeestersrekeningen van 1494-1497 wijzen op de bouw van een verdieping in de zaal en van een toren met wenteltrap (*den wentelsteen*). Als de in 1493/1494 genoemde nieuwe poort inderdaad die aan de Steenbergsestraat is, kan met deze toren de grote toren zijn bedoeld, waarop de zeeridder staat ¹⁶⁰).

De rol, die leden van de bouwmeestersfamilie Keldermans in dienst van de heer van Bergen op Zoom en van de stad hebben gespeeld, vormt een interessant punt in de lokale geschiedschrijving. Toch zijn de bronnen niet zo uitdrukkelijk als men uit de literatuur zou opmaken. Het eerste contact met Antonis I Keldermans kwam tot stand, toen die in dienst van zijn vader werkte aan het oksaal (koorafsluiting) van de Sint Gertrudiskerk (1472). Vier jaar nadien kwam hij in stadsdienst als

¹⁵⁹ C. J.F. Slootmans, *Jan Metten Lippen* (Rotterdam 1945) 186 e.v.

¹⁶⁰ Bronnen nrs. 91-95, 98-106.

"opperwerkman"¹⁶¹). In dienst van Jan van Walhain, de latere heer Jan III van Glymes, kwam hij, toen hij de leiding kreeg van de bouw- werkzaamheden aan het kasteel van Wouw, begonnen in 1492 ¹⁶²). In de rentmeestersrekening van de heerlijkheid Bergen op Zoom wordt zijn naam pas in 1494/1495 aangetroffen. Hij heeft dan een controlerende functie ¹⁶³). Het jaar nadien komt hij in vaste dienst omdat hij "mijns heeren nyeu werck toesijen sal", tot wederopzeggens ¹⁶⁴). Wat dit nieuw werk was, wordt niet vermeld. In 1500/1501 wordt gezegd, dat het "nyeu werck" te Wouw bedoeld is. Dit heeft inderdaad tot 1504 geduurd ¹⁶⁵). Pas in 1511/1512 wordt naast Wouw ook Bergen genoemd. Dan komt tevens zijn zoon en opvolger Rombout Keldermans voor ¹⁶⁶).

Tijdens de reis van aartshertog Philips naar Spanje in 1503 (waar hij en zijn echtgenote als koning en koningin van Castilië werden ingehaald) viel Jan III in ongenade, werd uit diens gevolg verwijderd en vertrok naar huis. Ook verloor hij zijn ambten als gouverneur van Namen en Vilvoorde en opperjagermeester van Brabant ¹⁶⁷).

¹⁶¹ G. C. A. Juten, "De St. Geertrui kerk te Bergen op Zoom", *Taxandria* XXXI (1924) 28 e.v.

¹⁶² C. J. F. Sloomans, "Het voormalig kasteel te Wouw", *De Ghulden Roos* 3 (1946) 99 e.v.; W. A. van Ham; "Het kasteel", 74 e.v.

¹⁶³ Bron nr. 94.

¹⁶⁴ ARR 650.6, rentmr. rek. 1495/1496, 61v. Meester Anthonys Kelderman, den wekken mijn heere heeft geordineert te betalen, omdat hij tot mijns heeren nyeu werck toesijen sal, alsoe lange als 't minen heer belieft [...]".

¹⁶⁵ Van Ham, "Het kasteel", 75.

¹⁶⁶ ARR 652. I, rentmr. rek. 1511/ 1512, 55v. Meester Anthonis Kelderman heeft ditjaer gevaceert te Bergen zes dagen ende Rombout Kelderman, sijn soene, 21 dagen r'sarnen 27 dagen [...]".

¹⁶⁷ Sloomans, *Jan Metten Lippen*, 113.

Wellicht om die reden begon op 20 april 1504 een nieuwe fase in de bouw van het Hof, waarvan wederom aparte rekeningen werden opgemaakt, die niet bewaard zijn gebleven. Dit "nyeu werck" heeft blijkbaar tot 1508 of 1512 geduurd en omvatte volgens de eerste omschrijving de bottelarij, een salet (kamer), bijkeuken en een verbindingsgang.

Gezien de flinke geldsommen hieraan besteed mogen we hier wellicht denken aan de voltooiing van het gebouw, dat we nu nog aantreffen. Jammer genoeg vertoont de rekeningenserie een hiaat over de jaren 1509/1510-1510/1511. In 1511/1512 is wederom een grote som uitgegeven; daarna daalt het bedrag tot beneden de 400, na 1513/1514 beneden de 200 ponden; in 1515/1516 wordt het bedrag zelfs gecombineerd met werken buiten het Hof zodat we het niet meer kunnen gebruiken om tot een redelijk beeld van de uitgaven te komen. Dat het Hof aan de zuidzijde werd afgerond blijkt uit de aankoop van het huis het Ghulden Kruijs aan de Steenbergsestraat in 1505; in 1507/1508 blijkt dit in het Hof te zijn opgenomen ¹⁶⁸). In 1531 is het huis de Mortier zuidwaarts ernaast gekocht; twee jaar nadien het naastgelegen pand van Jan Cornelis, plattijnmaker; in 1532 was het daarbij aansluitende huis het Reepken, alias de Ouden Salm, gelegen op de hoek van de Kortemeestraat, door naasting verkregen. Zodoende kon een uitweg van het Hof naar laatstgemelde straat worden gemaakt ¹⁶⁹). Een afronding naar het zuidoosten kreeg het Hof

¹⁶⁸ R 215, 296v (akte van 24 januari 1505); ARR 651.6, rentmr. rek. 1507/1508, "'t Gulden Cruys nu mijns heeren hoff". De fundamenten van dit huis zijn bij de restauratiewerken teruggevonden en opgemeten.

¹⁶⁹ ARR 937.1, rentmr. rek. 1533/1534, ongefolieerd. Het huis 't Mortierken is in augustus 1531 ontruimd; R 219, 221 (akte van 5 september 1533); R 219, 176v

in 1512/1513. Van de huizen, staande aan het straatje, dat op de Vismarkt uitkwam ten zuiden van het huis "De Rennenberg", kocht de heer er twee: van Arnout de Ruyvere en van Quiryn de Coninck. Hij liet deze evenals de twee van de hierboven genoemde godskamers afbreken en voegde ze bij zijn achtertuin; naast de achterkamers van de Rennenberg werd een tuinpoort gebouwd, waarmee dit straatje grotendeels afgesloten was ¹⁷⁰).

Door een regeling, die de heer in 1511 trof met zijn nieuwe "conchierge" Lancelot Huppillon is het mogelijk na te gaan, hoelang de heer in Bergen op Zoom vertoefde. Lancelot moest tegen een salaris van 100 Rijns guldens een tapissier en Neelken het "joncwijs in de poort" de kost geven. Mocht zij vertrekken of huwen dan moest hij een extra dienstmeid (maerte) in de kost nemen. Wanneer de heer in Bergen op Zoom was, of als Lancelot hem vergezelde indien hij buiten Bergen op Zoom vertoefde, dan zou op zijn salaris gekort worden, omdat hij en zijn gezin dan de kost van de heer zouden genieten ¹⁷¹). (zie tabel)

(akte van 20 september 1532); ARR 936.7 rentmr. rek. 1532/1533, ongefol. "van den huise geheten 't Repken, gekocht A[nno 15]32".

¹⁷⁰ W. A. van Ham, "Groot en Klein Rennenberg", *De Waterschans* 15 (1985-1) 2 e.v.

¹⁷¹ ARR 652.2 rentmr. rek. 1512/1513, 43.

15 Interieur van de devotiekapel ingericht in de voormalige archiefbewaarplaats, 1978. Het meubilair, waaronder het altaar, is modern. De versiering van de wapenschildjes op de kraagstenen van het gewelf is uit de 18e of 19e eeuw.

67. 1485/1486, 25v *Van der stad van Berghen, diewelke mijnen heere gegunt heeft, om sekeren redenen wille daer toe porrende ¹⁷²), tot sijnder timmeringhen te baten 2000 Rijns guldens, te betalen binnen 3 jaeren, alsoe dat blijkt in de voirgaende rekeninge. Comt hier den 2enen 3en termijn van den 2000 Rijns guldens quod valent 166 £ 13 sc. 4 d. br. ¹⁷³)*
68. 1485/1486, 42v *Op te rejectie van der nyeuwer salen tot Berghen ¹⁷⁴) van metsen, timmeren, hout, calc, sonde, alderhande steenen ende*

¹⁷² om zekere redenen daartoe aangespoord.

¹⁷³ In ARR 649.3 (rentmr. rek. 1485/1486, 25v) de tweede termijn (zelfde bedrag); in ARR 649.3 (rentmr. rek. 1486/1487, 25v) der derde termijn (167 £ 13 sc. 4d. br.).

*anders, alsoe dat blijkt bij eenen boucke hem overgegeven
binnen den tijde van deser rekeningen t'samen betaelt; valent
537 £ 2 d. 15 t. hr.*

69. 1485/1486, 42v *Van alderhande refection aen mijns heeten nyeu contoer tot Berghen in 't Hof aen mijns heeren camere, nae uutwisen eender celen betaelt 5 £ 13 sc. 18 miten br.*
70. 1486/1487, 42 *Andries de metsere, die de scouwe in 't nyeu washuijs te Berghen gemaict heeft ende den vloer aldaer ende tot Smaelbeke ¹⁷⁵) gewrocht t'samen met sijnen sone 7 daighen (. . .).*
71. 1486/1487, 42 *Mathijs Willem Hugessone van 748 voetborts bij Jan Walravens gehaelt, verbesicht in 't Hof te Berghen aen 's-hoofmeesters camere, aen de brugge tot Wouwe ende elderts (...).*
72. 1486/1487, 42 *Geert Walravens, die gewrocht heeft in 't Hof te Berghen aen 's-hoofmeesters camere ende aen mijns heeren camete, t'samen 13 daighen, solvit 4 st. vl. betaelt 13 sc. gr. br.*
73. 1486/1487, 42 *Addriaen den smit, die binnen den tijde van deze rekeninge alomme aen mijns heeren huysen, daert te doene is geweest, ijsenwerck geleverd heeft, sonder van der nyeuwer salen, want dat in een rekeninge op hem selven geset is, na uutwisen sijnder rekeningen t 'samen betaelt 11 £, 2 sc. 6½ d. br.*
74. 1486/1487, 43 *Goort Stevenssone die op 't Hof geleemt aldaer aen 't welfsel ¹⁷⁶) van mijns heeren camer 8 daighen (. . .).*
75. 1489/1490, *Andriese de metsere [heeft gewerkt] in 't pryel tot Berg hen, in*

¹⁷⁴ De "rekening van de zaal" moet ter controle worden overgelegd. In ARR 649.3 rentmr. rek. 1485/1486, 42v een zelfde post, nu groot 537 £ 2 d. 15 t. br.; in ARR 649.4 (rentmr. rek. 1486/1487, 42v) een zelfde post, groot 113 £ 59 sc. 2 d. br.

¹⁷⁵ Smalbeke was een omgracht huis aan de gelijknamige beek onder Wouw, later Melckhuys genoemd. W. A. van Ham "Smallebeke", in: *Woide .. die Wouda*, 107 e.v.

¹⁷⁶ Gewelf.

- 44v *mijns heeren camere tot Bergen, aen de keerde in de coeken, aen de veynsteren in de sale, aen de trapsteene ende d'ander wit werck ende oick van deckene op mijns heeren huysen allomme, t'samen 21 dagen (. . .).*
76. 1489/1490, *den scippere die 't wit werck ¹⁷⁷) van Mechelen tot Bergen bracht heeft van vracht betaelt* 13 sc. 6 d. br.
77. 1489/1490, *Jan van Arendonck (. . .) van 9 dagen sagens aen de loetsie ¹⁷⁸) op te plaetse ende in 't Hof te Bergen (...).*
78. 1489/1490, *Jan Walraven van katerollen daer de tafelen in de sale tot Bergen aen hangen betaelt* 5 sc. gr. br.
79. 1489/1490, *Coenraet van 13 dagen die hij in 't pryeele ende aen den wigaert ¹⁷⁹) in 't Hof tot Bergen gewrocht heeft betaelt* 6 sc. 6d. br.
80. 1489/1490, *Engelen den scrijnmakere opdat hij aen de veynsteren aen de sale tot Bergen verdient heeft, betaelt* 2 £, 15 sc. gr. br.
81. 1490/1491, *Andries de metssere die met sinen sone gewracht heeft (. . .) in 't Hoff tot Berg hen ende een schouwe te maken in 't torfhuys (. . .).*
82. 1490/1491, *Leys den metssere, van dat hij die gote tusschen 't Hoff ende Cornelis Sijmons-soens huijs ¹⁸⁰) verleijt ende den muer gescoijt heeft, bet. 3* sc. 3 d. br.
83. 1490/1491, *Peteren den Sloomakere van alrehande wercke, op te Nyeuwe Sale tot Bergen gedaen, alst blijckt bij eenre celen, beth. 4 £, 9 sc. 3 d. br.*
84. 1491/1492, *Jacop van Borssele voer de helft van den muere tusschen mijns*

¹⁷⁷ witte natuursteen.

¹⁷⁸ vermoedelijk een bouwkeet.

¹⁷⁹ Wijngaard.

¹⁸⁰ Het huis, later genoemd *Het Gulden Cruys*, was in 1463 door Cornelis Sijmonszoon gekocht. R 213, 273 (akte van 4 maart 1463). Het grensde noordwaarts aan het hof en de tussenmuur moest kennelijk gestut worden, omdat deze door de bouwwerkzaamheden aan het hof beschadigd was.

91. 1494/1495, 58 *Meester Cleys, timmerman, van den steeger, daer men ghinck op te Zale als onse Roomssche coninck tot Bergen was ¹⁸⁷), van den hout 36 st. van 6 dagen werckens 'sdaichs 4½ stuvers, valent met eenen dage gewrocht op't vleeshuys (. . .).*
92. 1494/1495, 58v *Geert Walraven ende Jan Walraven, die in't Hof tot Bergen gewrocht hebben aen de trappen, om boven te gaen boven mijnder vrouwen camere, elck 9 dagen (. . .).*
93. 1494/1495, 59 *Jan den vleeschouwere van Mechelen, van diversen witten werck, geleverd aen den wentelsteen tot Bergen, alsoe dat blijkt bij 2 celen, daer af ¹⁸⁸) dat 22 trappen ende 28 bollen tot Wauwe gevoert zijn (. . .) Cornelis Federicxssone, metsere, heeft gemets aen den voerscr. wentelsteen van prima octobris tot Katerijne 65 dagen, 's daeghs te 6 st. valent 4 £, 17 sc. 6 d. br. (. . .) totaal 95 £, 10 sc.*
94. 1494/1495, 59 *in de marge: (voorzover leesbaar) is gepasseert behoudelic, dat de rentmeester dese celen te doen oversien ¹⁸⁹) bij meester Anthonis Keldermans oft' zij passabel ¹⁹⁰) zijn oft' niet (. . .).*
95. 1494/1495, 59v *Van tobben, eemeren ende anders te besigen aen den wentelsteen per cedula betaelt 6 sc. br.*
96. 1494/1495, 59v *Andries de metssere, die gelapt ende gestopt heeft op ten peerden stalle tot Bergen met eenen. dyenaere 8 dagen, 's daeghs 7½ st., ende noch op 't huys boven den raetcamere, die heel ingevallen was ende op te andere huysen 10 dagen als voere (. . .).*
97. 1495/1496, 59 *Van alderhande behoeften in mijns heeren capelle tot Bergen, van kandelaeren, alfen ¹⁹¹) ende ander bij 's hoofmeesters cele betaelt: 2 £, 2 sc. 4 d. 3 t. br.*

¹⁸⁷ een tijdelijk toegangsmiddel, gemaakt tijdens een bezoek van Roomskoning Maximiliaan I aan Bergen op Zoom.

¹⁸⁸ Waarvan.

¹⁸⁹ nazien, controleren.

¹⁹⁰ in orde.

98. 1495/1496, 70 *Andryes den metsere (. . .) die de ribben allomme op te Zale ingelaten heeft om aen te beschyeten¹⁹²) ende heeft gewrocht aldaer metten dienere 21 dagen, 's daechs als voere, valent 39 sc. 4½ d. br.*
Den selven, die in 't leste van junio op ten stal tot Bergen noch gemetst heeft ende gestopt, die heel invallen woude¹⁹³) 12 dagen, 's daechs als voeren, valent 22 sc. 6 d. br.
99. 1495/1496, 70v *Geert Walraven, die genomen heeft ten minsten prijse ende hem besteedt den salder te leggene boven de zale tot Bergen; den hoochsten salder de ribben te verhoudene, te schaven, te bespreyen¹⁹⁴) den hoop¹⁹⁵) om 4 £, 10 st. br. Den sagers, die 't spreytzel¹⁹⁶) gesaecht hebben ende hebben gesneden 191 sneden, ende hebben van der sneden ½ stuver; valent 23 sc. 10½ d. br. Valent t'samen, betaelt 5 £ 13 sc. 10½ d. br.*
100. 1495/1496, 71 *Steven den timmerman, die aen de cappe op ten wentelsteen tot Bergen ende oeck andere diverse lappingen¹⁹⁷) dat hem Brooman heeft doen maken 12½ dach (. . .) Jan Walraven, die noch in 't Hof aen den stalle gewrocht heeft, de cappe geschoert¹⁹⁸) ende verlapt, de cribben¹⁹⁹) gemaect ende andere lappingen 9 dagen (. . .).*
101. 1495/1496, 72 *Jan den Vleeschouwere van diversen witten werck om te verbesigen aen den wentelsteen tot Bergen ende oeck een deel*

¹⁹¹ wit linnen koorhemd voor een priester.

¹⁹² latten of dunne balken, aangebracht om een muurbeschot (lambrizing) aan te hangen.

¹⁹³ op het punt stond om in te storten.

¹⁹⁴ in vorm kappen, schaven of splitsen.

¹⁹⁵ in totaal voor.

¹⁹⁶ Dekplanken.

¹⁹⁷ Reparaties.

¹⁹⁸ Gestut.

¹⁹⁹ Voerbakken.

tot Wauwe, soe vorsten, plaveijsteen ende straetsteen (...) noch nagesonden vier trappen te 10 st. hr. 't stuck; zes voeten rabats²⁰⁰) ende acht voeten dorpels, den voet te drie stuvers, valent 2 £, 10 sc. 6 d br. van 52.000 steens, die almeest aen den wentelsteen verbesicht zijn (. . .)

Meester Matheeus, die aen den wentelsteen wit werck geleverd heeft voer 9 sc. 6 d. br.

*Cornelis Frericx, die aen den wentelsteen gemetst heeft (. . .)²⁰¹
Joris de steenhouwere, die steen gehouwe heeft (. . .)²⁰²*

102. 1495/1496,
72v

Van Clays Batenzoon, gecocht bij Thonijs de Wilde ende Brooman 242 groote wageschoten om de cameten boven de zale mede te beschyeten (. . .).

Jan van Arendock met sijnen geselle die genomen hebben dit voerschreven wagenschot te snijden, den snede om ½ Philips penninck ende hebben gesneden 694 snede (. . .); den selven die in dachhueren gesaecht hebben ribben allomme in de mueten ende anders 14 dagen (. . .)

Cornelys Brooman, die genomen heeft de cameran te beschijeten ende heeft gewrocht met sijnen knape tot 24 july 64½ dach met synen knape valent t'samen 103 dagen (. . .) voert tot 13 novembris met hem drijen 31 dagen. Noch deselve voert, dat hij al de cameran beschoten ende gemaect heeft ende oeck den bovensolder verdreven²⁰³) ende den hoogen salder boven de eetcamere, ende oeck de veynsteren aen den wentelsteen gewerkt; noch met hem dryen 33 dagen, valent t'samen 64 dagen (. . .) ende van paneelen te snijden voer de schouwe 12 d. br.;

Jan van Arendonck die noch na gesneden heeft, 41 sneden en 1½ dach gesaecht.

²⁰⁰ raam- of deursponningen.

²⁰¹ gemetseld: 101 dagen (van 24 juli tot 1 november 1496).

²⁰² steenhouwerswerk: 88 dagen (binnen voornoemde periode).

²⁰³ Afgebroken?

103. 1495/1496, 73 *Andries den metsere die noch na rijchelgaten heeft moeten hounwen, alle de gaten gestopt, alle de schouwen verregelt ²⁰⁴), de vertreckcamere ²⁰⁵) boven de bottelrije gerepareert, gewrocht met sijnen dyenaere 17 dagen, 's daechs te 7 stuvers; valent 29 st. 9 d. br.;*
Heyn de hoemakere, die genomen heeft de torven te leggen tusschen de schutselen in eerde²⁰⁶), muerwijs, besteedt voer 12 sc. 6 d. hr. volant t'samen betaelt 58 £ 10 st. 8 d. 7 6 t. br.
104. 1495/1496, 73v *Meester Matheeus, steenhouwere, die geleverd heeft Cornelijs Fredericx metsere, aen den wentelsteen tot Bergen diverse behoeften van steenen, die men te Mechelen niet gecrigen en conste, als 't blijkt bij eender celen, betaelt 24 sc. 7 d. br.*
105. 1496/1497, 64v *Cornelys Sloommakere van eenen grooten zeyl dat ghespreyt was boven den wentelsteen tot Berghen dat die metssers droge mochten staen metssen, dat heel verrot was betaelt 15 sc. br.*
106. ARR 5, fol. 14 12 april 1496 *Van den camere boven de sale. Op ten selven dach is gesloiten ²⁰⁷), dat de rentmeester sal de camere boven de sale doen bescieten, waghenscot coopen ende dat in dachueren doen maken sonder vertreck ²⁰⁸).*
107. 1500/1501, 59v *Item in mayo te Bergen in 't Hoff aen de nyeuwe cokene, die 't waschhuijs plach te zijne, tegens d' oude poirte overe Leys Huesch, metsere, 5 dagen (...)*
108. 1501/1502, 63 *Mijn Joncfffrouwe van Beveren heeft doen maken in 't Hof te Bergen eenen cruythoff, daeraen gewracht hebben (. . .) Compt al t'samen hier van de voirscreven cruythove betaelt 13 £, 13 sc. 9 d. br.*

²⁰⁴ Verbeterd?

²⁰⁵ Zijkamertje.

²⁰⁶ als isolatiemateriaal werden turf en aarde gebruikt.

²⁰⁷ besloten.

²⁰⁸ Ultstel.

109. 1502/1503, (*... den scalideckere noch van der loeven* ²⁰⁹) voer 't Hof! te
50v *deckene 3 sc. br.*
110. 1502/1503, [*Andries de Keysere*] *aen de scouwe in de poirte (...) bij avyse*
51 ²¹⁰) *Keldermans, 6 dagen valent 7 sc. 6 d. br.*
111. 1502/1503, (*...) in 't Hof! aen den ouden stal verdeckt 3 dagen (...) van den*
51 *wijngert in 't Hoff te binden 2 dagen (... gedect ...) op te*
torffschuere 5 dagen (...).
112. 1502/1503, *6 voeten goet steens in 't saletken* ²¹¹) *in 't Hoff verwrocht (...).*
51
113. 1503/1504, (*...) 1½ last straetsteens, om de plaetse in 't Hoff meede te*
60v *cautsyenen, betaelt 11 rijnsguldens ende voer den cautsymakere*
²¹²) *voer sijn arbeit 4 rijnsguldens 6 st (...)*
114. 1503/1504, *Het nyeuw werck in mijns heeren Hoff te Bergen begonst 20a*
61v *aprilis 1504 na Paeschen tot ultima septembris eodem anno*
beyde incluyt te wectene bottelrye, sa/ette, cokenen met
gardemangyer ²¹³) *ende alleye* ²¹⁴) *heeft gecast in witten steen,*
bacssteenen, calck, yser, daghueren ende anders na vuytwijsen
der rekeninge hier bij specificatien overgegeven 761 £ 18 sc. 12
d. hr.
115. 1504/1505, *het nyeu werck in mijns heeren Hoff te Bergen heeft gecast*
58 *hynnen den tijde van deeser rekeninge in bacsteenen, witwerck,*
arduyn, calck, tyrasch, hout, ijser, dachueren, hestedingen ende

²⁰⁹ Afdak, luifel. Ook genoemd op 51 v: de leverantie van lood "aen de loge voere 't Hof ende anders". Op fol. 52 wordt genoemd het repareren van de "luijven voere de sale". Het betreft hier echter een aantal posten betreffende het kasteel te Borgvliet.

²¹⁰ Advies.

²¹¹ Kamertje.

²¹² Straatmaker.

²¹³ Voorraadkamer.

²¹⁴ Verbindingsgang.

anders, na uuytwijzen der rekeningen hier bij specificatie

Overgegeven

1682 £, 9 sc. 5 d. br. 5½ t.²¹⁵⁾

²¹⁵ rentmr. rek.

1507/1508: 1573 f 5 sc. 8 d. 3 t. br.

1508/1509: 1377 f 16 sc. 9 d. 14½ t. br.

1511/1512: 823 f 18 sc. 15 t. br.

1512/1513: 349 f 60 sc. sv, d. br.

1514/1516: 188 f 2 d. 18 t. br.

1513/1514: 321 f 1 d. 7½ t. br.

Sinds 1511/1512 niet meer genoemd "nieuw werk" maar "diverse tymmeragien, metselrien en refectien".

Na 1514/1516 gecombineerd met werken aan andere domeingoederen.

16. Gerestaureerde gebouwen aan de oostzijde van de grote binnenplaats, vanuit de galerij, 1986.

De gerestaureerde Christoffel- of Hofzaal, 1976. De in 1972 wederom daarin geplaatste Christoffelschoorsteen met de daarbij nieuwgemaakte overhuiving is het voornaamste pronkstuk van deze zaal.

Staat van het verblijf van de heer te Bergen op Zoom

in de jaren 1512/1513 – 1531/1532

De gegevens zijn vermeld zoals in de rekeningen opgegeven, er is dus geen uniforme omrekening gedaan.

	Dagen totaal		maanden	dagen
1512/1513, 43	152	=	5	12
1513/1514, 59v	118	=	4	6
1514/1515, 61v	90	=	3	6
1515/1516, 51			4	3 weken, 1 dag
1517 /1518, 57v			6	3 weken, 2 dagen
1516/1517, 48			6, 5	9
1518/1519, 57			3,5	
1519/1520, 55			4	
1520/1521, 35v	64			
1521/1522, 35v	61	=	2	5
1522/1523, 32			4	8,5
1523/1524, 39	124	=	4,5	2
1524/1525, 38	182			
1525/1526, 35	191			
1526/1527, 29			6	19
1527 /1528, 29			4	
1528/1529, ongefol.			4	2
1529/1530, ongefol.			2	15,5
1530/1531, ongefol.			3	19,5
1531/1532, ongefol.			1 oktober-26 januari	

1520-1522

Deze bijzonder korte periode is hier ingelast om uitvoerig aandacht te besteden aan de **Christoffelschoorsteen**.

Men kan de plaatsing van dit kunstwerk zien als een sluitstuk van het grote werk aan het Markiezenhof óf als een eerste wijziging en een nog verder gaande luxe en verfijning. Schrijver dezes is geneigd het laatste aan te nemen: de omvangrijke verbouwingen waren zeker in 1512 geeindigd, zodat dáár en niet tien jaar later het slot van de nieuwbouw mag worden gezien. Alle posten over de schoorsteen zijn hier in extenso weergegeven: wie prijs stelt op een bondig overzicht kan het beste de navolgende regels lezen en de rekeningposten overslaan.

Het staat vast dat de schoorsteen niet te Bergen op Zoom is vervaardigd, maar dat de onderdelen - bijvoorbeeld de steen met de afbeelding van de heilige - reeds in de werkplaats van Rombout Keldermans te Mechelen gebeeldhouwd zijn. De naam van de grote meester wordt gaarne aan het kunstwerk gehecht: het is slechts zeker, dat hij de leverancier ervan was.

De schipper Rombout van de Eynde bracht de stenen uit Mechelen naar de haven, waarvandaan zij naar het Hof overgebracht zijn. Niet alleen diende de reeds bestaande gevel veranderd te worden: er moesten zelfs nieuwe vensters ingezet worden. Eenige malen werd raad gevraagd aan meester Rombout hoe verder te handelen: minstens vijf steenhouwers bewerkten de stenen, tot zij perfect aaneensloten.

Behalve deze grote of blauwe schouw moest in de verdieping erboven (thans Blauwe Zaal genoemd) een nieuwe schoorsteen worden

geplaatst. Boven de grote schoorsteen werd nog een overhuiving of overwelfsel gemaakt, uit Antwerpen aangevoerd. Dit is in de 19e eeuw bij de verplaatsing van de schoorsteen naar het stadhuis verloren geraakt. Bij de herplaatsing en restauratie is een reconstructie van deze overwelfing aangebracht ²¹⁶).

In dezelfde jaren begon het eerste groot onderhoud aan de delen van het Hof, die na tien jaar of langer gebreken begonnen te vertonen. Afzonderlijk worden genoemd: de kap van de grote toren, waar een zeeridder op stond (bij de restauratie nieuw gemaakt) en het koperen dak op de grote galerij aan de noordkant van het gebouw, "cooperen solder" genoemd, dat voortdurend lekkages vertoonde en nog veel zorgen zou opleveren.

Het jaar 1522 betekende ook voor Rombout Keldermans het einde van zijn werkzaamheden in dienst van de heer van Bergen op Zoom. Deze besloot hem "vortan meer gheen gaigen te geven" (voortaan geen salaris meer uit te betalen). Ook toen betekende dat het einde van de relatie werkgever-werknemer ²¹⁷).

²¹⁶ Booi, "De Christoffelschouw" t.a.p.

²¹⁷ ARR 935.1, rentmr. rek. 1521/1522, 41. Meesteren Rombout Kelderman voir zijnjaerlijcx gagen, hem verschenen Bavonis 21 Den selven van 14dagen bij hem all om me in mijns heeren zaken gevaceert In de marge staat: Per ordinancie ende quitancie. Ordineert mijn heere hem vortan gheen gaigen te geven.

116. 1520/1521, *Jan van Campen ende Cornelis Adriaenssen die met twe paer*
44v *peerden de groote blauw schousteenen ende den steen daer*
Sinte Christoffel innen gehouden ²¹⁸⁾ *es ende twe andere*
blauw steenen totter selver schouwen, van der havenen in 't
Hoff gesleypt ²¹⁹⁾ *hebben elck vier schellingen. Valent betaelt*
8 scellingen.
117. 1520/1521, *Franchen den schildere van 't groen aen de gaelderije ende*
45v *rontomme met tin groote traelgien ende ijsere geerden*
gemaect ende geverwet ²²⁰⁾ *hebben betaelt op rekeninge 2 £,*
...
118. 1521/1522, *Franchois de schildere van dat hij groen geschildert heeft alle*
42 *miins heeren veynsteren* ²²¹⁾ *in 't Hoff ende traillien root.*
Betaelt achtervolgende zijnre celen *4 £ 8 - sts.*
119. 1521/1522, *In den Iersten den 15en octobris Anno 21 betaelt Rom bouté*
46 *van de Eynde, scipper van Mechelen, voir de scipvracht van*
den schoirsteene, in de groote sale geset, met zekeren
anderen oncoste bij hem te Mechelen verleit ²²²⁾,
achtervolgende zijne brieve *2 c 3 sc. 3 d.*
120. 1521/1522, *Item den 16en octobris betaelt Laureyse de tynneghieter, die*
46 *gestopt heeft met hen drien op ten cooperen salder ende*
elswaer 3½ dagen (. . .).
121. 1521/1522, *Ende ten selven tijde [24 december] gedect op te galerye van*
47 *den oude Hove, op ten grooten stal ende op ten cleynen ende*
op te garderobbe met scaillie-, Jan Cornelis 6 dagen 15 d. facit
7 sts. 6 d. br. (. . .) ende betaelt voir 3½ hondert scalien tot 2

²¹⁸ Gebeeldhouwd.

²¹⁹ Gesleept.

²²⁰ aan en bij de galerij (rontomme = rondom) groen geschilderd; twee grote tralie(vensters) en ijzeren spijlen of roeden gemaakt.

²²¹ Vensters.

²²² Voorgeschoten.

*sc. 6 d. elck hondert facit 8 sc. 9 d. compt t'samen
achtervolgende Lanceloots celen 32 sc. 9 d.*

122. 1521/1522, 48 *Op ten 9 marcii betaelt Coppen de hoffman, die den den wijngaert in 't Hoff vermaect heeft 8 dagen, 's daigs 9 d. facit 6 sc.*
123. 1521/1522, 53 *Op ten selven dach gewracht in 't Hoff ende den heert op mijn heeren van Walhain camer gepaveyt: Andries Pieterssen 1 dach 's daechs 1 sc. 3 d. ende gedient Jan Dollaert 1 dach facit 7½ d; voir 50 paveysteenen ende een halff hondert Stekenssche steenen ²²³) 19½ d. ende vair twe sacken calcx mit mannen 1 sc. 6d. 18t. t'samen 5sc. 18t.*
124. 1521/1522, 53v *Op ten selven dach [10 juni] ontfangen veynsterre rabat mit den calumpnens ²²⁴) ende mit den dorpels ende latteylen ²²⁵) tot 1½ cruysveynster tot behoef van den veynsters aende nyeuwe schouwe in de zale; betaelt Janne Jaspers voir zijn vracht, achtervolgende der celen van Anthonis de Vleeshouwere, levereere, 18 d. ende betaelt van 't selven werck te lossen ende in 't Hoff te bescicken Janne ende Andries Pieterssen elck een dach, 's daigs 15 d. facit 2 sc. 6 d. compt t 'samen 4 sc.*
125. 1521/1522, 53v *Op huyden den 10 julii gereekent mit W'illem Bolle, van dat hij gemeent ²²⁶) heeft 40 calcx steenen ende dier gelijcke aen de wage, vleeshuys ende in 't Hoff achtervolgende 6 celen bij Keyser geteektent, beloopende t'samen dat ic betaelt hebbe 8 d. 18 t.*
126. 1521/1522, 53v *Op ten 12 Julii hebben in 't Hoff aen de grote schouwe gewracht Jan desteenhouwere 3 dagen, 's daigs 15 d. facit 3*

²²³ stenen uit Stekene (Oost-Vlaanderen, België): bekend als centrum van steenbakkers. Hollestelle, *De steenbakkerij*, 125.

²²⁴ tralies, stijlen.

²²⁵ balken of bogen aan de bovenzijde van de vensters?

²²⁶ Gemend.

sc. 9 d. ende Joos Janssen, -3 dagen, 's daigs 7½ d. facit 22½ d
 ..facit 5 sc. 7½ d.

127. 1521/1522, 53v *Op ten 19en July hebben ande de voirs. schouwe gewracht Jan de steenhouwere 6 dagen, 's daigs als voeren facit 7 sc. 6 d. ende Jan Geertssen 5½ dagen, facit 3 sc. 9 d.; t 'samen 11 sc. 3 d. brab.*

128. 1521/1522, 54 *Op ten 26 Julii hebben aen de voirs. schouwe gewracht Peter de Keyser 4 dagen, Andries Pieterssen 3 dagen, Jan Peterssen 3 dagen ende Jan de steenhouwere 3¾ t'samen 13 dagen ¾, 's daigs 15 d. facit 17 sc. 2 d. 6 t. ende gedient Thielman Janssen 4 dagen, 's daigs 7½ d. facit 2 sc. 6 d. Compt t'samen 19 sc. 8 d. 6 t.*

129. 1521/1522, 54 *Op ten 2 augusti hebben aen de voirscr. schouwe gewracht Peter de Keyser, Andries Peterssen, Jan Peterssen, Jan de steenhouwere ende Christiaen de steenhouwere t'samen 23 dagen 's daigs 15 d. facit 28 sc. 9 d.; Jan Dollaert 5 dagen, 's daigs 9 d. facit 3 sc. 9 d.; Thielman Janssen 4¾ dagen 's daigs 7½ d., facit 2 sc. 9 d. hr. 15 t. Valent t'samen 35 sc. 5 d. 15 t.*

130. 1521/1522, 54 *Op ten 9en augusti hebben aen deselve schouwe gemetst Peter de Keyser, Andries en Jan Petersssen, Jan ende Christiaen de steenhouwere, elcx 6 dagen, facit 30 dagen, 's daigs als voere, facit 37 sc. 6d.; Jan Dollaert 6 dagen 9 d., facit 4 sc. 6 d. ende Thielman Janssen 6 dagen, 's daigs 7½ d., facit 3 sc. 9 d. Valent t's amen 2 £ 5 sc. 9 d.*

131. 1521/1522, 54v *Op ten 16en augusti hebben die voerscr. Pieter de Keyser, Andries en Jan Petersen, Jan ende Christiaen de steenhouwere, gewracht aen de voirss. scouwe 24 dagen, 's daigs als voere facit 30 sc. ende gedient Jan Dollaert 4 dagen, facit 3 sc.; Thielman Janssen facit 3 sc. 1½ d.; t'samen 36 sc. 1½ d.*

132. 1521/1522, 54v *Op ten 23en augusti hebben aen de blauw schouwe gewracht de metssers, tymmerluyden ende arbeyders naebeschreven: Pieter de Keyser 5 dagen; Jan Peterssen, Andries Pieterssen,*

Jan de steenhouwere ende Christiaan de steenhouwere elc 6 dagen t'samen 29 dagen, 's daigs 15 d. facit 36 sc. 3 d.; Jan Dollaert 6 dagen, 's daigs als voere, facit 4 sc. 6 d.; Thielman Janssen 6 dagen, 's daigs als voere, facit 3 sc. 9 d.; ende gereyst Peter de Keyser, om advys te hebbene van meester Rombout aengaende der schouwen, ten bevel mijns heeren, dair om hij tot twee reysen gevacheert ²²⁷) heeft 4 dagen, 's daigs 21 d., facit 7 sc.; ende getymmert ende gewracht aen de selve schouwe, om de groote steenen op te woelen [?] Adriaen Pauwelssen 6 dagen; Jan Mothuenssen 6 dagen; Aert Willemssen 5 dagen; Augustyn Willemsen 3 dagen ende Jan Woutersen 2 dagen, 's daigs 15 d., facit 22 dagen 27 sc. 6 d.; valent t'samen achtervolgende 3 celen 3 £ 19 sc.

133. 1521/1522, 55 *Op ten selven dach [28 augustus] betaelt Hans de Calckman van 100 calcx 37 sc. 6 d., van mannen in 't Hoff aen de groote schouwe 2 sc. 1 d., ende van meten 6 d.; t'samen 2 £ 1 d. hr.*
134. 1521/1522, 55 *Op ten 30en augusti hebben gemetst ende steenen gehouwen aen de blauw schouwe Peter de Keyser 6 dagen; Andries Peterssen 6 dagen; Jan Pieterssen 4 dagen; Christiaan ende Jan de steenhouwere 11 dagen, 1 schoeff ²²⁸) 's daigs als voere, facit de 27 dagen, 1 schoeff 34 sc. 18 t.; getymmert Jan Matheeussen ende Jan Noutssen 10 dagen, facit 12 sc. 6 d.; gearbeyt ende gedient Jan Dollaert 5 dagen, 's daigs 9 d.; facit 4 sc. 6 d. ende Thielman Janssen 4 dagen, 's daigs 7½ d., facit 2 sc. 6 d. t'samen 2 £ 3 sc. 6 d. 18 t.*
135. 1521/1522, v 55 55v *Op ten 6en septembris hebben gewracht aen de voirss. schouwe Peter de Keyser, Andries ende Jan Peterssen, elcx 6 daigen, Christiaan de steenhouwere 5½ dagen, t' samen 23½ dagen, 's daigs als voere, facit 29 sc. 4½ d.; Jan Dollaert 6 dagen, 's daigs 9 d., facit. 6 d.; Thielman Janssen 2 dagen, 's*

²²⁷ tweemaal afwezig geweest.

²²⁸ Zie noot 233

- daigs als voere, facit 15 d.: t'samen* 35 sc. 1½ d.
136. 1521/1522, *Op ten 13 dach septembris hebben gemetst aen de voirss.*
55v *schouwe Peter de Keyser, Andries Peterssen, Jan Peterssen en*
Christiaen de steenhouwere t'samen 19 dagen, 's daigs als
voere, facit 23 sc. 9 d. ende gedient Jan Dollaert 5 dagen, 's
daigs 9 d. facit 3 sc. 9 d. t'samen 27 sc. 6 d.
137. 1521/1522, *Janne de Pottere van 6 wagen 3 steenen loots ²²⁹) aan de*
55v *schouwe verbesicht, de wage 10 sc. 6 d. vlms. facit 3 £ 4 sc. 6*
d. vlms. Valent 4 £ 16 sc. 9 d. br ..
138. 1521/1522, *Op ten 20en septembris hebben aen de selve schouwe*
55v *gemetst Peter de Keyser, Adrien Peterssen, ende Christiaan de*
st eenhouwere t'samen 15½ dagen, 's daigs als voere, facit 19
sc. 4½ d. endedegedient Jan Dollaert 3½ dagen, . 's daigs, als
voere, facit 2 sc. 71½ d. t'samen 22 sc.
139. 1521/1522, *Ten selven tijde heeft Peter de Keyser gecocht,*
56 *achtervolgende zijnre celen, van Cornelise Janssen, scipper*
van A mstelredamme, 30 kercksperren ²³⁰), 't stuck 4½ d, facit
11 sc. 3 d.; 9 dellen ²³¹), stuck 14½ d., facit 10 sc. 11½ d. Noch
12 rachters ²³²), al aen de schouwe tot stellinghen ende
anderssins 4½ d. facit 4 sc. 6 d. t 'samen 25 sc. 10½ d.
140. 1521/1522, *Op ten 27en septembris anno 22 heeft Christiaen de*
56 *stenhouwere gehouwen aen de voirss. schouwe 5 daghen 3*
schoven ²³³), ende in de weke dairnae 3 dagen, t'samen 8
dagen 3 schoven, 's daigs als voere, facit 10 sc. 11 d. 6 t. ende
den selven ten mondelinge bevele van mijnen heere, voir dat
hij tot twee reysen geweest es tot Antwerpen bij meester

²²⁹ een bepaald gewicht, hier voor lood.

²³⁰ lange dunne paal t.b.v. een dak.

²³¹ dellen= waarschijnlijk delen: planken.

²³² balken of palen.

²³³ ¼ werkdag, dus hier 3 schoven = ¾ werkdag.

Rombouts Kelderman, om d'ordonnantie van de chouwen te settene ende te vuegen²³⁴), betaelt ten mondelinge bevelen van mijnen heere 6 sc. 9 d. br. t 'samen 17 sc. 8 d. 6 t.

141. 1521/1522, *Hanssen de calckman, achtervolgende de ceele van Peter de Keyser, voir 100 calcx 2 £, van meten 6 d. ende voir 1 tonne tyras 2 sc. 3 d.; t'samen 2 £ 2 sc. 9d.*
142. 1521/1522, *Jaquemynnen de tynnegietersse uan 2 liber²³⁵) tyns, bij huer geleverd in 't Hoff op ten coperen solder, 't pont 7½ d. facit 15 d., ende huer twe knechts dair gewracht eenen halven dach 13½ d. Noch verzandeert²³⁶) 10 liber tyns, soe aen den solder, soe aen 't vleeshuijs ende wage, pont als voere, facit 6 d. 3 d. ende dair aen gewracht eenen dach mit hen tweeen, facit 2 sc. 3 d.; compt t'samen 10 sc. 10½ d. br.*
143. 1521/1522, *Op ten lesten septembris soe heeft Adriaen Pauwels gecocht tegen Joris Peterssen een quartier wagescots, d'welcke verbesicht wordt aen de nyeuwe vensters in 't Hoff van Berghen, dair voir betaelt 2 £ 2 sc. 6 d. vlms. Facit 3 £ 3 sc. 9 d. br.*
144. 1521/1522, *Ende gewracht bij Adriaen Pauwels aen de selve vensteren, achtervolgende vijff celen, 10½ dagen, 's daigs 15 d. facit 13 sc. 1½ d. brab.; Jan Matheeussen 2½ dagen, 's daigs 10½ d. facit 2 sc. 2 d. 6 t.; Jan Willemsen 10 dagen, 's daigs 10½ d., facit 8 sc. 9 d.; Dierick Houck 5 dagen, 's-daigs 10½ d. facit 4 sc. 4½ d. Henrich Houck 12dagen 1 schoff, 'sdaigs 10½ d.; facit 10 sc. 1 d. 15t.; Willem Woutersen 7 dagen, 's daigs 10 ½ d. facit 6 sc. 1½ d.; Aert Woutersen 9 dagen, 's-daigs 10½ d. facit 7 sc. 10½ d.; Jan de Sager ende zijn geselle gesaeght 3*

²³⁴ in elkaar zetten, voegen.

²³⁵ Pond.

²³⁶ Gesoldeerd.

dagen, 's daigs 21 d., facit 5 sc. 3 d. Noch deselve gesaeght vijff sneden ²³⁷) wagenscots, elcke snede 1 blancke facit 10½ d. brab. Compt t'samen 2 £ 19 sc. 3 d. 9 t.

145. 1521/1522, 57 *Betaelt scipper Janne van Antwerpen voir de vracht van d'overwelfsel ²³⁸) van den voirs. blauw schouwe, d'welck hij van Antwerpen te Bergen gebracht heeft achtervolgende den scriven van meesteren Rombout 4 sc. 6 d.*
146. 1521/1522, 57 *Den 25en octobris betaelt Peteren de Keyser, van dat hij gewracht heeft te Berghen in 't Hoff op de voirpoorte ende d'ander gevelkens vast gemaect 4 dagen, 's daigs 15 d., facit 5 sc.; Andries ende Jan Peters sen 8 dage, 's daigs 10½ d. facit 7 sc. ende Jan Janssen 3 dagen een quartiet, 's daigs 6 d., facit 22½ d. Valent t'samen 13 sc. 10½ d.*
147. 1521/1522, 57v *In de maent van novembri hebben aen 't voirs. overwelffel gewracht Laureys de steenhouwere, die meester Rombout hier gesonden hadde, 13 dagen. Hem betaelt achtervolgende den scriven van Meesteren Romboute 's daigs 2 sc. 3 d., facit 29 sc. 3 d.; Peter de Keyser 4 dagen, 's daigs 15 d. facit 5 sc.; Jan ende Andries Peterssen t'samen 22 dagen, 's daigs 10 1/2 d. facit 19 sc. 3 d.; valent t'samen 2 c 13 sc. 6 d.*
148. 1521/1522, 57v *In de selve maent hebben aen de schouwe getymmert Adriaen Pauwelssen 6 dagen, 's daigs als voere, .7 sc. 6 d.; Christiaen Willemssen 6 dagen; Jan Matheeussen 3 dagen; Jan Willemsen 6 dagen ende Willem Janssen 2 dagen; t'samen 18 dagen, 's daigs 10½ d. facit 15 sc. 9 d., compt t'samen 23 sc. 3 d.*
149. 1521/1522, 58 *Ten selven tyde doen bringen van Borchfliet 4 voeder solderberts ²³⁹), d'welck opgeleet es in 't Hoff om te verbesigen aen reparatie. Elck voeder 7½ d. facit 2 sc. 6 d.*

²³⁷ bepaalde hoeveelheid snijwerk; zaagsneden.

²³⁸ overhuiving, gewelf.

²³⁹ Zolderplanken.

150. 1521/1522, Ten selven tyde betaelt Clase de Vleeshouwere voir twe
58 cruysveynsters in 't hoff geleverd, mitter ozynen geverduert
²⁴⁰), gestelt in mijns heeren zale, houdende 92 voeten; den
voet 13½ d. br. facit 18 d. van oncosten; 5 £ 5 sc. br.
151. 1521/1522, In de maent van decembri hebben noch aen de voirsr.
58 schouwe gewracht aen den heert boven op te camer ende
58v beneden allomme: Laureys de steenhouwere 10 dagen, 's
daigs als boven, 22 sc. 6 d.; Andries Peterssen 15½ dagen 's
daigs als voere 13 sc. 6 d. 18 t. ende Jan Peterssen, oick 15 1/2
dagen, 's daigs als voere, facit 13 sc. 6 d. 18 t. ende bij
Petersen de Keyser gecocht van Jan Herdervelt 400
paveysteenen, t'honden 2 sc. br., facit 8 sc., verbesicht aen de
voirsr. heerden ende allomme elswaer. Compt t'samen
achtervolgende drie cedullen aeneen gespelt 2 c 17 sc. 7½ d.
152. 1521/1522, Meesteren Romboute Kelderman, die geleverd heeft dien
58v nyeuwen heerd boven de nyeuwe schouwe, die geheyst ²⁴¹)
heeft 15 £ vlaems, betaelt op rekeninge 7 £ vlaems facit 10 £
10 sc. br.
153. 1521/1522, Gheraert de lijndrayer, die dit jaer geleverd heeft diversse
58v reepen, coorden ende lijnen, verbesicht aen de stellingen van
der nyeuwer schouwen, aen zekere betstede, aen de
balanchen in de wagen ende allomme elswaer,
achtervolgende vier celen 4 £ 7 sc. 3 d.
154. 1521/1522, Willem Bolle, die 't groys heeft gemeent ²⁴²), gecomen van der
58v blauw schouwen ende van den nyeuwen vensteren, mit alle
der vuylheyd, die achter op te plaitse lach, tot 300 karren, elck
karre 1/2 blancke, facit 28 sc. 1½ d.; aen 't selve werck
gemeent 60 karren met sants, elck karre 1/2 brasd., facit 9 sc.

²⁴⁰ groen geschilderd?

²⁴¹ Gedeclareerd.

²⁴² het gruis gemengd.

*4½ d., ende van d' overwelffel uuyten scepe in 't Hoff te
mennen 18 ds. Valet t'samen 39 sc.*

155. 1521/1522, *Betaelt der weduwe Henricx de mandemaker vair diversse
58v teenen, latten ende manden aen den hoff ende in mijns
heeren huys geleverd achtervolgende twee celen, d'een bij
Lanceloot ende d'ander bij Keyser geteekent 9 sc. 10½ d.*
156. 1521/1522, *Janne Ottens, die geleverd heeft aen de nyeuw schouwe twee
59 taurynen ²⁴³), daer men den schouwsteen mede opgewonnen
heeft, betaelt vair stuck 5 sc., facit 10 sc. ende 13 haken mit
oogen, om de slotsteen ²⁴⁴) daer aen te hangene, 't stuck 1½
d. 9 t. facit 2 sc. 9 t. t'samen 12 sc. 9 t.*
157. 1521/1522, *Alzoe mijn heere Anthonise van Boulognen hadde doen
59v inhouden van den coopman, die de groote schouwe heeft
gheleverd 30 sc. br., tegens 't gene des al noch nae de
leveringe zoude mogen te verhouwen zijn, achtervolgende der
vorwairde, soe heeft de rentmeester den selven teenhouwere
betailt van de vors. 30 sc. br.: 22 sc. 6 d. hr.*
158. 1522/1523, *Meesteren Romboute Kelderman voer de volle betalinge van
36v der leveringen van der schouwen, betaelt ten mondelingen
bevelen van mijnen heere 9 £ 18 sc. hr.*
- 158a. 1522/1523, *Ten bevelen van mijnen heere doen maeken te Hoochstraten
37 d'ijserwerck boven op ten borneputte, wegende 915 liber, 't
pont 3 d. Vlaems, facit 18 £ 11 sc. 3 d. Brabants. Noch voere
zekere ijserwerck, alhier gemaict 4 sc. 9 d. Noch eenen
steenhouwere, die de gaten maecte, daer d'ijserwerck inne
sluyt, 7 sc. De Keyser ende Brooman elcx eenen dach 2 sc. 6 d.
Twe arbeyders 15 d. Ende van den putte schoen te makenen
21 d.; t'samen 19 £ 8 sc. 6 d. br.*
159. 1522/1523, *In de maent van aprile ende meye lestleden betaelt
43 Jacomijnen de tinneghierster van dat zij den cooperen zolder*

²⁴³ waarschijnlijk touwen of katrollen.

²⁴⁴ Sluitsteen.

- allomme heeft doen stoppen t 'samen achtervolgende huerer celen ²⁴⁵), bij mijnen heere geteekent. Betaelt 9 sc. 4½ d. hr.*
160. 1522/1523, 43 *[Christoffel van der Gheest] (. . .) 3 groote sperren, daer de candealers in 't Hoof af! gemaict zijn 2 sc. 3. dnrs.; aen de blauwe schouwe een 40 voet, 11 sc. 3 d. dertich voeten 10 sc. 11 d.; Noch Adriaen Brooman gerepereert heeft in de cockene ende stelling aen schouwe gemaict t's amen 8 sc. ende betaelt Pieter de Keyser van dat hij allomme in 't 'tHooff gewidt heeft 2 £ 10 sc. Valent t'samen 4£ 9 sc. hr.*
161. 1522/1523, 43v *Betaelt den scailledeckere, die op te galerie gedect heeft drie dagen 's daigs 15 d, facit 3 sc. 9 d. (...).*
162. ARR 6, 14. *18 februari 1523 Aengaende den torre ²⁴⁶) te vermaeke in mijns heeren huys. Ten voorss. dage is jonffr. Lancelots, concierge, commen verclaeren dat tet van groot en noode ²⁴⁷) was te doen verdecken ²⁴⁸) den grooten schaliën terre ende ²⁴⁹) oyc sommige houtwerck te repareren boven in de cappe. Is daerom geordonneert den rentmeester van Bergehen dat te betaelene ende het sal hem strecken ²⁵⁰) in zijne rekeninge, overbrengende het bescheet ²⁵¹) van de voorss. concierge.*

²⁴⁵ cedula, werkbriefje of werklijstje.

²⁴⁶ toren

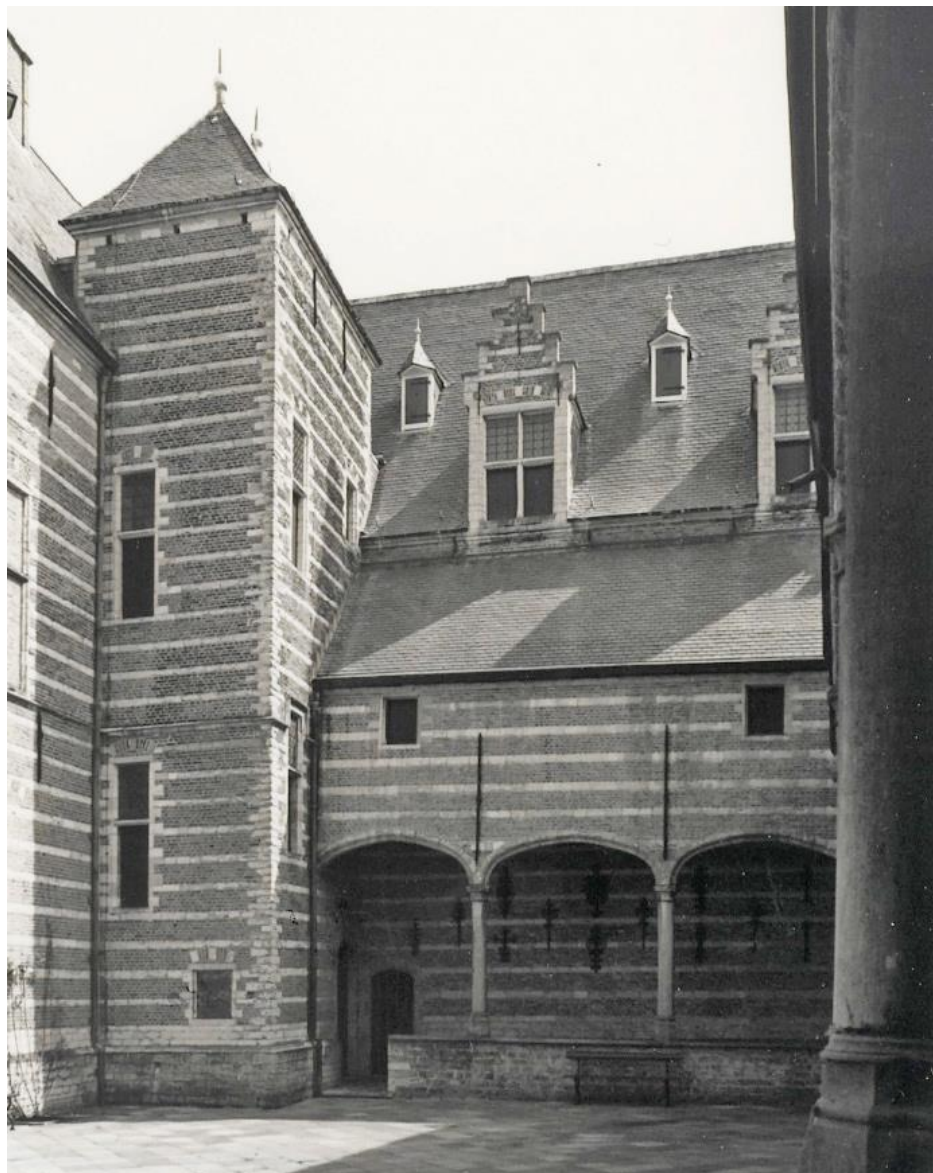
²⁴⁷ Noodzakelijk.

²⁴⁸ opnieuw te dekken.

²⁴⁹ de grote, met schaliën gedekte toren.

²⁵⁰ dienen tot.

²⁵¹ (betalings)bewijs.

18 Zuidelijke toren van de kleine binnenplaats met aangrenzende gebouwen vanuit de galerij, 1986. De galerij is later toegevoegd, om een beschutte doorgang te vormen tussen Christoffelzaal en zuidelijke en oostelijke vleugels van het Hof.

1523-1581

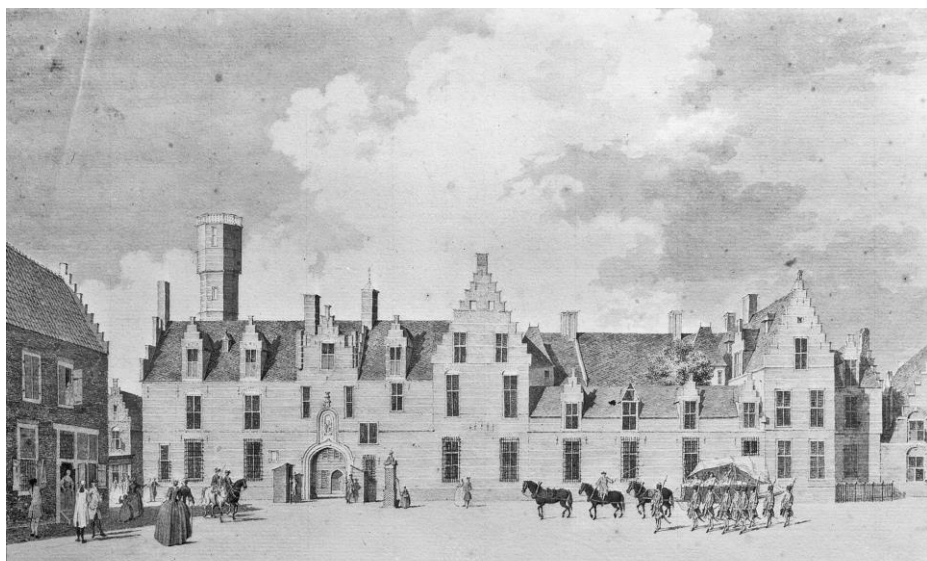
Heer Jan III van Glymes overleed te Brussel op 20 januari 1532. Zijn jongste zoon Antonius werd zijn opvolger, omdat alle oudere zoons vroegtijdig overleden waren. Ook deze heer was hofraad en trad op als diplomaat. Wegens een zwakke gezondheid was hij genoodzaakt ervan af te zien een militaire carrière te maken. In 1530 werd Antonius kastelein van Vilvoorde en in 1531 gouverneur van Namen, Karel van Oostenrijk, inmiddels keizer Karel V, verhief hem tot graaf van Walhain en verleende hem in hetzelfde jaar (1533) de titel markgraaf of markies van Bergen op Zoom. Reeds in 1531 was hij in de orde van het Gulden Vlies opgenomen ²⁵²). Na zijn overlijden in 1541 speelde zijn weduwe een belangrijke rol. Zij liet zich tegen de zin van het stadsbestuur in als markiezin inhuldigen en dreef de benoeming door van de bastaardbroer van de markies, Cornelis van Bergen, heer van Ransbeek, tot drossaard van Bergen op Zoom ²⁵³).

Vermoedelijk heeft markies Antonius lange tijd te Bergen op Zoom verbleven. Wegens ruimtegebrek(!) werden enige reeds eerder gekochte huizen nabij het Minderbroederklooster - later Goudenbloemstraat - tussen 1534 en 1541 verbouwd tot een 'Klein Hof'; sinds die tijd heette het Hof ook het Groot Hof ²⁵⁴). Ook speelde het kasteel van Borgvliet, verworven in 1482, een rol als woonplaats

²⁵² Slootmans, *Jan Metten Lippen*, 309-314.

²⁵³ Slootmans, *Jan Metten Lippen*, 344-356.

²⁵⁴ W. A. van Ham, *Het Kleine Hof aan de Goudenbloemstraat* (Bergen op Zoom, 1978) 5.

19. *Westelijke gevels van het Markiezenhof langs de Steenbergsestraat, 1748.*

Uiterst gedetailleerde weergave van deze gevels, kennelijk vervaardigd door het aaneenvoegen van een aantal ter plekke vervaardigde tekeningen door Cornelis Pronk die het in 1747 verwoeste Bergen op Zoom een jaar nadien bezocht. Aan het Hof was de schade betrekkelijk gering.

van de markgraaflijke familie. Hier is in 1528 de oudste zoon en opvolger van Antonius, Jan IV van Glymes, geboren ²⁵⁵) Jan volgde in 1550 als regerend markies op. Reeds tevoren had hij als hoveling een militaire en diplomatieke carrière gemaakt. Hij slaagde er niet in het verval van Bergen op Zoom als koopstad te stuiten. In 1555 werd hij door Philips II van Oostenrijk, koning van Spanje (als zoon van Karel V diens opvolger in de Nederlanden), benoemd tot lid van de raad van State. In 1560 volgde zijn benoeming tot stadhouder van Henegouwen. Hij speelde een rol bij de weerstand van de adel tegen

²⁵⁵ G. C.A. Juten, Borgvliet in: *De parochiën in het Bisdom Breda*, Dekenaat Bergen op Zoom 2 (Bergen op Zoom, 1938) 168 e.v..

de invloed van de kardinaal De Granvelle, toen deze de meest invloedrijke persoon naast de landvoogdes in de Nederlanden was ²⁵⁶) Als afgevaardigde van de Nederlandse adel naar de koning in Spanje overleed hij op 21 mei 1567 te Segovia. Zijn weduwe werd spoedig geconfronteerd met de inbeslagneming van het markiezaat door de koning wegens majesteitsschennis, m.a.w. deelname aan de oppositie. Dit proces vond einde 1567 zijn afronding ²⁵⁷).

Dat Jan IV gedurende lange perioden in het Markiezenhof heeft verbleven is erg onwaarschijnlijk. Zijn ambten riepen hem elders. De bewindvoerders die namens de koning het markiezaat bestuurden, hebben slechts een gedeelte van het Hof gebruikt. Tijdens en na hun bewind begint een periode van verval en leegstand. Het grootste deel van het meubilair werd verkocht ²⁵⁸). Nadat Bergen op Zoom op 9 augustus 1577 naar de Staten-Generaal was overgegaan, kon Maria Margaretha van Merode, wettige erfgename van Jan IV, met haar echtgenoot Jan van Wittem, heer Beersel, hier haar intrede doen, nadat tevoren haar vader Jan van Merode een half jaar namens haar had geregeerd. Het herstel van het markgraaflijk gezag was maar kortstondig: op 5 december 1581 deed Jan van Wittem een poging met behulp van Spaanse troepen de macht over te nemen. Daarop ontnamen de Staten-Generaal hem het gezag en gaven dat voor de tijd van de oorlog aan Willem Ivan Oranje. Deze resideerde niet te Bergen op Zoom evenmin als zijn zoon Maurits.

De steeds terugkerende reparaties leren sommige onderdelen van het complex en de bestemming of het gebruik daarvan kennen. Het

²⁵⁶ Slootmans, *Jan Metten Lippen*, 374 e.v.

²⁵⁷ Slootmans, *Jan Metten Lippen*, 463 e.v.

²⁵⁸ ARR 941. 3-4 rentmr. rek. 1571/1572, 22-23, 48; 1572/1573, 24, 24v, 26, 57.

woongedeelte kwam leeg te staan, toen in 1567 de bezittingen van de markies door de koning in beslag genomen werden. De opvolging door de wettige erfgename van Jan IV van Glymes in 1577 bracht een tijdelijk herstel, ook van het Markiezenhof, waarbij weer enig licht op het gebruik van sommige onderdelen wordt geworpen. Maar in 1581 begint een langere leegstand, voldoende om dat jaartal als een afsluiting van deze paragraaf te gebruiken.

163. 1523/1524, 48v *In den yersten betaelt den scaillidecker, die verdeckt heeft den grooten thoren, daer den zeeridder op staet; daer aen gedect met zijnen medegesellen ende oyck op die logie in de coeckene ende op te valckeners cameren ²⁵⁹) t 'samen 47½ dagen 's-daechs 5 stuivers, facit 2 £ 19 sc. 4½ d.; deselve geleverd 1250 scaillien, 't hondert 4 sc. 6 d., facit 2 £ 16 sc. 3 d., ende twee rollen loots, wegende 264 liber, t'hondert 10 sc., facit 39 sc. 8 d. 6 t. br.*
164. 1523/1524, 48v *Noch de selve scaillidecker op de capelle gewracht ende geleverd nagelen ende anders om 7 sc. 3 d.; aen den leeuw aen den voerseijde thoren hebben gewracht Adriaen Pauwelssen ende Jan Willemssen 2 dagen, 's- daechs beyde 8½ stuiver, facit 4 sc. 3 d.*
165. 1523/1524, 48v *Den 22 decembris deselve gewracht aen de Blauw schouwe om de stellingen te makene 2 dagen, facit als voere 4 sc. 3 d.; den 17 aprilis boven de Blauw schouwe een scuttsel ²⁶⁰) gemaect, twee taeffelen, vijf gelaesgaten ende andere reperatien; daer aen verdinght ²⁶¹) bij de conchierge 15 sc.*

²⁵⁹ kamer van de valkenier.

²⁶⁰ Schot.

²⁶¹ betaald, voorgeschoten.

165. 1523/1524; 21 *marcii deser rekeninge gewracht te Bergen in 't Hoff aen*
48v *de vloer in de stoefcamere* ²⁶²) *en de slaepcamer. ·Noch een*
dore aen de bottelrie ende andere reparatien, daer van node
was, met zijnen knechten daer aen verdient 8 sc. 3d. Deselve
alsdoen noch gewracht in de coekene ende allomme ende
een cleet in de stoefcamere gehangen, gelijc dat blijkt bij der
celen Jans van der Meeren 3 sc. 9 d. ende hiertoe verbesicht
200 solderbert; daer voere betaelt 12 sc. 1½ d.
167. 1523/1524, *Noch den selven Adriaen van dat hij gerepereert heeft in de*
48v *stallen met eenen geselle 7 dagen, facit 8 sc. 9 d.; ende*
deselve geleverd plancken voer 7 sc. 3 d.; *van zekeren*
cuypen, tobben ende reepen, geleverd in 't Hoff ende den
wercluyden 10 sc. 6 d., t'samen 11 c 16 sc. 8 d. 6 t.
168. 1523/1524, *Cornelis van Zuerendonck, schildere, van dat hij ten bevele*
49 *van mijnen heere geschildert heeft den borneput, 2*
Philips[guldens] facit 13 sc. 6 d.
169. 1524/1525, *Alsoe mijn geduchtige heere dit jaer zijn galerye verst heeft*
46v *doen leggen met thyras ende Teghelsoche steenen* ²⁶³)
d'welck nyet gehouden en heeft, zoe dat 't selve is
opgenomen geweest ende daerna mit loothe ²⁶⁴) *overleet,*
d'welck al t'samen gecost heeft zoe aen 44864 £ loots, zoe
aen arbeyt ende anderssins achtervolgende der Rekening in
'tlange daer aff overgegeven ter sommen toe van 411 £ 3 d.
3 t. br.
170. 1524/1525, *Ende alsoe den tyras, die op ten selven solder geleet is*
47 *geweest, opgenomen, gereynicht ende geclopt moeste*
wesen of 't soude anders bedorven hebben, zoe is den selven
geclopt ²⁶⁵) *geweest ende in mijns heeren kelder geleet*

²⁶² Badkamer.

²⁶³ waarschijnlijk stenen uit Tegelen.

²⁶⁴ Lood.

²⁶⁵ Fijngeslagen.

*achtervolgende de celen daeraff zijnde, daer off de somme
bedraight 19 sc. 10½ d.*

171. 1524/1525, *Noch betaelt van zekeren houte d'welck een deels verbesicht
50 es op ten coperen solder ende de reste in mijns heeren stal
om die pissijnen te makene ende elswair ... ²⁶⁶)*
172. 1525/1526, *In de yersten alsoe mijn heere zijnen conchierge heeft belast
44 te doen vermaken de tyrasbacken ²⁶⁷), de plaetsse aen den
stal ende voerts de sale al met nyeuwen veynstren ende
ramen, ijserwercke, wagenschot, calck ende steenen
achtervolghende 38 celen van Colinet 98 c 15 sc. 3 d. 15 t.*
173. 1541/1542, *Item betaelt Henrick de tingieter van zekere reparatie bij
32v hem gedaen in 't Groet Hoff aen den looden gaelderie ²⁶⁸)
ende elders uuytwijsende zijnder celen belopende 3 KA 12 str.*
174. 1542/1543, *Item betaelt Heyndrick de tinghietere van zekere reparatie
40v gedaen oick in 't Groot ende Cleyn Hof, zoe aen de plombee
²⁶⁹) ende elders, als 't blijkt bij de cele ende specifficatie, de
somme van 18 K. 10 str.*
175. 1546/1547, *Item betaelt Cornelis van Zuerendonck, schilder, voer zeker
36v schilderije gedaen in 't Hoff, zoe in de capelle, gaelderije als
elders 30 str.*
176. 1548/1549, *Item betaelt Frans Janssen mijns Genadige Vrouwen
36v thymmerman van alle 't gene dat hij gewrocht heeft ende
gelevert heeft in 't Groot Hoff, doen men verwachtte de
prince ende coninghinne ²⁷⁰), zoe van drye groote passetten*

²⁶⁶ Elders.

²⁶⁷ bakken voor de tras.

²⁶⁸ de grote galerij die in 1525 (zie hiervoor pag 107 regel 169., 1524/1525, 46v)
van een loden dakbedekking voorzien was.

²⁶⁹ plombee = loden dak.

²⁷⁰ Hier is bedoeld het bezoek van de prins van Spanje, de latere Philips II, in
gezelschap van Maria, koningin-weduwe van Hongarije en regentes der

²⁷¹) daer de tafelen op stonden, van de baillye ²⁷²) ende van de pilleren te doen draven ende voorts vele andere wercken, zoe in de keucken, kelders ende stalle al achtervolgende een cele met hem gerekent, gecalculeert ende gecontroleert inhoudende breeder specificatie bedragende de somme van
49 KA 8 str. 1 ort.

177. 1548/1549, *Item betaelt meester Jan van Hoegaerden, Willem Tiras, 37 Jacob Selle ende huer dieners (meytsers) voer alle de dachhuren bij haer gewrocht in 't Groot ende Cleyn Hoff ende eenen mur gemeystet tusschen 't Reepken ²⁷³) ende 'Groot Hoff ende oick elders gerepareert, ruyminge van secreten ²⁷⁴) etc (...).*
178. 1551/1552, *Item betaelt op den 27en octobris Anno 51 Adriaen den 35v vischtelder ²⁷⁵) met noch 7 vrouwen, voer de plaetsen in 't Groot Hof metter haesten te wieden ende schoon te maken tegens die compste van den prince van Orangien ende anders 2 K 10½ str.*
179. 1552/1553, *Item betaelt Cornelis Diericxzoon, straetmaker, van 1112 36 dach dat hij geaussyt heeft op te achterplaetse in 't Groot Hoff, achtervolgende zijn billet 13½ str.*
180. 1554/1555, *Item betaelt Jan Pijoen, steenhouwer, voer zekere witten 32 steen die hem verhouwen ende geleverd heeft aen de panetrij ²⁷⁶) in 't Groot Hoff ende elders (...).*
181. 1556/1557, *Item betaelt Willem Tyras, meytser, (...) gewrocht [aen*

Nederlanden en van Eleonora, koningin-weduwe van Frankrijk. Sloomans, *Jan Metten Lippen*, 373-374.

²⁷¹ waarschijnlijk verhogen of platvorms.

²⁷² Omheining.

²⁷³ huis op de hoek van de Steenbergse en de Kortemeestraat.

²⁷⁴ Toiletten.

²⁷⁵ ambtenaar, belast met toezicht op de vismarkt.

²⁷⁶ kamer, waar de broodvoorraad bewaard wordt.

- 35v *mijn] genadige vrouwe cabinet ende elders (...) .*
Item betaelt Jan Woutersssen slootmaker van zekere nyeuwe
slootwerck ende beslacht bij hem gemaect binnen desen
jaere in 't Groot Hoff aen 't cabinet ende elders (...) .
182. 1556/1550 *Item betaelt Cornelis Danckaerts, scrijwerker, voer zeker*
36 *poertyen van scrijwerck bij hem gemaect ende geleverd*
deur bevel van mijn genadige heer ende genadige vrouwe in
't Groot Hoff aen 't cabinet (...) 50 KG.
183. 1556/1557, *Item betaelt Cornelis Fransen, tymmerman, van zekere*
36 *pertyen bij hem gemaect ende geleverd binnen desen jaere*
aen mijner genadiger vrouwe cabinet in 't Hoff (...) 22KG.
184. 1571/1572, *Item betaelt Jacop Janssen, steenhouwer, voer 25 plavuysen*
47v *bij hem geleverd tot eenen watersteen ²⁷⁷) in de bottelerie*
van 't Groot Hoff tot 1½ st., bij quitancie, 37½ str.
185. 1571/1572, *Item betaelt Bertram Janssen, teneghieter, voer oyck zijn*
48 *pertien van loot ende sandure bij hem geleverd tot te loye*
solder van, 't Groot Hoff, midtsgaeters aen ander 's heeren
huysinghe
186. 1571/1572, *Item betaelt Vincent Walrave, scaeliedecker, van de logie*
48v *voer aen 't Groot Hoff aff te nemen ende wederomme van*
nyeuws verdeckt bij eender cele ende ordonnancie 5 Ka. 12½
str.
187. 1576/1577, *Item den 19en augusti '77 betaelt voer vier schouwen in 't*
43v *Groot Hoff schoon te maken maecken, te weten de schouwe*
van de rekencamere, van de groote keucken, van de salet
ende de bottelrye tot 4 stuivers stuck (...) 16 str.
188. 1576/1577, *(...) voer het ransoene van zekere drie groote stucken*
46 *schilderie, eenighen aornementen, t'samen dienende totte*
cappelle van 't Groot Hoff, midtsgaders van dyverssche

²⁷⁷ Gootsteen.

instruymenten musickaelen etc. volgende den inventaris hier by gevueght, die de Spaengaerden in de sacq ²⁷⁸) van Antwerpen vercoopen wouden. welcke voors. parceelen ter ordonnantie van superintendent Seroeskercke daer gevoert waeren, om aldaer beter bewaerdte te zijne. Alzoe hier deselve 39 Ka. 3 str. [Het bedrag geschrapt].

189. 1576/1577, 48v *Item betaelt voer dyverssche nootelijke ²⁷⁹) reparaties gedaen aen het Groot Hoff tseghens de compste van mijnen genadige heer den Baron van Merode met mevrouwe zijnder gesellinne ende zijne Genader dochtere die Marquize van Berghen, naer dat den Duytsche capiteyne Nicolaes Weyt met zijn garde daer vuyt getrocken waeren, soe aen thimmerwercken, metselrie, smits, slootmaeckers, de stallen te repareren, 't huys van boven tot beneden te reynighen, de plaetsen te wyen ²⁸⁰) etc. volgende eender cele, inhoudende die specificatie ende beloopende t'samen ter somme van 49 Ka. 14½ str. 9 t.*
190. 1577/1578, 29 *Item betaelt aen Lenaert Willemssen, calckleveraer, zoe voer zijn geleverden calck als clinckart ²⁸¹), steenen, plavuysen, latten, fanelen ²⁸²) als anders, uuytwijsende zijncele (...).*
191. 1577/1578, 29 *Item betaelt aen Jacop Janssen, meytssere ²⁸³) ende steenhouwere, midtsgaeters aen Thomas Gielissen, oyck meytssere, voer haeren arbeyt met haeren knechten gedaen zoe in 't Groot Hoff, aen de Grebbe achter, als oyck aen de*

²⁷⁸ Plundering.

²⁷⁹ Noodzakelijke.

²⁸⁰ Wieden.

²⁸¹ Klinken.

²⁸² faneelen = fyneelen, gebogen gevormde dakpannen. Zie hiervoor, blz 8. aantekening nr.267.

²⁸³ Metselaar.

*gallerie bij de dochters salette, voirts tot diversche steden
meer als in de backerie, waschhuyse, kuekene, hotellerie
onder ende boven zeer veel werckx gedaen ende noch
diversche van 's heeren huysen gerepareert (...).*

192. 1577/1578, *Item betaelt aen Anthuenis Janssen, moelenmackere ende
29v tymmerman, zoe voer zijn geleverden perceelen van
hantwercken (...) in 't repareren van allen de salen ende
camers, kuekene, hotellerie, an de kelders overal ende in de
backerie, voirts in allen de stallen ende op de strate bij 't
Reepken een nieu gelindt ²⁸⁴) te maken (...).*
193. 1577/1578, *Item betaelt aen Adam Janssen, stadtsmit, zoe voer zijn
29v geleverde anckers tot behoeff van den muere aen de Grebbe
achter den stal, als oyck voer 6 brandtjersers in de kuekene (...
)*.
194. 1577/1578, *Item betaelt Hans den schildere zoe van twee nieuwe houten
30v hanghoude kandelaers ²⁸⁵) te stofferen ²⁸⁶) in de groote sale
als van diversche schouwen te zwerten ²⁸⁷) ende anders te
schilderen; volgens zijn quitancie 7 Ka. 17 str.*
195. 1577/1578, *item betaelt van een heymelyckheyt ²⁸⁸) te doen helpen bij
31 de dochterscamere ²⁸⁹) 2 Ka 10 str. (...).*
196. 1578/1579, *Ende noch aen Aert Michielssen, tymmerman, voer zynen
26v aerbeyt ende houtwerck in 't zoeken om te remedieeren ²⁹⁰)
den stanck van de heymelycheyt van de garderobbe 2 Ka 5
str. (...).*

²⁸⁴ Schutting.

²⁸⁵ kandelaars in houten hangers.

²⁸⁶ Beschilderen.

²⁸⁷ zwart maken.

²⁸⁸ Toilet.

²⁸⁹ Dienstmeidenkamer.

²⁹⁰ Verhelpen.

1581-1671

Als vruchtgebruikers en tijdelijke bezitters van het Hof waren de Oranjes niet onverschillig voor de lotgevallen van het gebouw. Zo schreef prins Maurits in 1588 het stadsbestuur van Bergen op Zoom aan om de schade door het logeren van soldaten daar aangebracht, te laten repareren ²⁹¹).

In 1600 vonden te Bergen op Zoom vredesonderhandelingen plaats tussen de staten van Holland en die van Brabant. De burgers moesten ledikanten en (bedde)koetsen uitlenen om de afgevaardigden en het gevolg van de prins op het Hof onder te kunnen brengen. Toen de prins arriveerde werd ook de keuken van het Hof weer in bedrijf gesteld ²⁹²).

De onderhandelingen, voorafgaande aan het Twaalf-jarig Bestand (de Trèves) vonden onder andere te Bergen op Zoom, vermoedelijk ook in het Hof, plaats ²⁹³).

Op 22 oktober 1609 deed Maria Mencia, dochter van Jan van Wittem en van Margaretha van Merode, met haar echtgenoot Herman van den Bergh haar intrede te Bergen op Zoom. Aangezien de rentmeesters-rekeningen niet bewaard zijn weten we niets over de bewoning van het Hof. Inmiddels was de markiezin weduwe geworden en hertrouwde in 1612 met Willem van Melun, prins van Espinoy. Dat huwelijk duurde nog geen jaar, want op 28 juli 1613 overleed zij ²⁹⁴).

²⁹¹ SA voorl. inv. nr. 1405.

²⁹² Stadsrekening 1600/1601, 178v, 179v, 180, 180v.

²⁹³ Stadsrekening 1600/1601, 192v. Drie bedden in het hof gebracht, toen de Staten van Holland, Zeeland en Brabant hier vergaderd waren en ook toen de Prins (Maurits) hier was.

²⁹⁴ Van Ham, *Het Doorluchtig Huis*, 85.

Haar driejarig nichtje, Maria Elisabeth I Clara van den Bergh, volgde haar op. Uiteraard stond dit kind onder voogdij (van haar ooms). Gezien de wisselende politieke stellingname van de voogden was het niet zo verwonderlijk, dat het Markiezaat in 1621 wederom voor de tijd van de oorlog aan Prins Maurits werd toegewezen. Na hem verkregen van 1625 tot 1647 zijn broer Frederik Hendrik en daarna van 1647-1649 diens zoon Willem II het Markiezaat in vruchtgebruik. Over de toestand van het Hof in deze periode is niet veel bekend. Een jaarlijks terugkerende post in de rekening wijst op een verhuring van het geheel of onderdelen ervan gedurende een bepaalde periode (vóór 1613). De wettige markiezin deed nooit te Bergen op Zoom haar intrede, want zij overleed nog tijdens de oorlog in 1633. De aanspraken van haar nicht Maria Elisabeth II van den Berg bleven echter overeind en bij de vrede van Munster (1648) werd deze in haar rechten hersteld. Na strubbelingen met inhalige familieleden en tegenstribbelen van de Oranje-gezinde magistraat van Bergen op Zoom kon zij op 23 augustus 1649 haar intrede te Bergen op Zoom doen. De herinrichting van het jarenlang leeg gestaan hebbende Hof kon beginnen ²⁹⁵). Deze herinrichting vond plaats nadat er omvangrijke reparaties vooral aan de daken en aan de beglazing, hadden plaatsgevonden. De vermelding van deze reparaties levert echter voor de kennis van het Hof geen nieuwe gegevens op. De grootste, langdurige zorg, gold de met lood gedekte grote galerij, genaamd het plombé. In 1650 is het lood eraf gehaald ²⁹⁶). De interne inrichting van het Hof betrof onder andere het aanbrengen van nieuwe meubels en schilderijen. Leverancier van de laatste was bijvoorbeeld de bekende

²⁹⁵ Van Ham, *Het Doorluchtig Huis*, 86. ARR 942.2 (rentmeestersrekening 1613) 5.

²⁹⁶ Bronnen nrs. 220 en 221.

kunstschilder Gerard Honthorst ²⁹⁷). Na 1650 neemt het aantal rekeningposten betreffende het Hof af; blijkbaar beperkte men zich sindsdien tot het normale onderhoudswerk. Een spectaculair feit was de nieuwe inrichting van de kapel, waaraan de beroemde Artus Quellinus uit Antwerpen werkzaam was ²⁹⁸). De markiezin verbleef tot aan haar overlijden in 1671 doorgaans te Bergen op Zoom, hoewel zij soms ook te Brussel, 's-Gravenhage of op het kasteel te Hedel resideerde. Haar kontakten met voorname kunstenaars uit haar tijd wijst er op, dat zij niet zonder meer als een plattelands-edelvrouw beschouwd kan worden. De connecties in Haagse hofkringen leverden zelfs gevaren voor haar positie op. De dochter van de wegens zijn protestantisme uit Bohemen (thans Tsjecho-Slowakije) verdreven "Winterkoning" vluchtte vanuit den Haag naar het zuiden om aldaar in -de rooms-katholieke kerk te worden opgenomen. De markiezin verschafte haar op die vlucht te Bergen op Zoom onderdak; een reden voor de Staten-Generaal om haar voor één jaar te ontheffen van haar bestuurs- en rechtsmacht (1658-1659). ²⁹⁹)

197. 1612, 27v *Item betaelt Hans Croock ende Hans Smith, lootgieters van Antwerpen, die aengenomen hebben te versien ende dicht te maecken de plombe in 't Groote Hoff ende daertoe geleverd 276½ pondt nieuw loots item alnoch geleverd aen sondure 147½ ponden (...). gecort den nombre van 562 ponden out loots (...) 39 KA. 8 str.*

²⁹⁷ J. H. van Mosselveld, "Gerard van Honthorst terug in Bergen op Zoom", *Tableau* 5 (1982) 68-70.

²⁹⁸ Bronnen nrs. 222 en 227.

²⁹⁹ SA voorl. inv. nr. 50 resoluties van 5 februari 1658 en 30 januari 1659.

198. 1612, 28 *Item de selve beteelt, ter causen ³⁰⁰) dat zij luyden hebben opgenomen de ronde boorden ³⁰¹), waermede de plaeten van de plombe waeren aengehecht ende dezelve met sondure dicht gemaect, als oock mede het oude loot, liggende in den houck geheel opgenomen, alsoe 't selve nijet stopbaer en was ende aldaer nieuw loot inde plaetse geleijt Compt met sondure ende arbeyt ... [na aftrek van 48 £ oud lood] (...) 131 Karg. 2½ str.*
199. 1612, 28v *Item deselve betaelt, ter causen dat zij luyden hebben geleyt een nieuwe gote boven de dochterscamer ³⁰²), alsoe het loot door den ouderdom geheel vergaen ende de plate geweken ³⁰³) was. Ende is de voorseijde goote swaer geweest 175 pondt tot 1½ str. 1 oort 't pondt, compt 19 Karg 13 str. 3 oort. Item alnoch gemaect eenen nieuwen back met een buijse, swaer 77 pondt, met oock versien te hebben de gote liggende aen de groote schuere (...) [na aftrek van 235½ pond oud lood] 35 Kar. 1 ort.*
200. 1612, 29 *Item betaelt Henrick Cornelissen, metsere, ter causen dat hij met zijn knechts ende dienaers heeft gewrocht aen 't Groote Hoff achter aen den trap, als omme te besetten de plombe volgende sijn chele inhoudende 8 Kar. 14 str.*
201. 1612, 29v *Item betaelt Henrick Cornelissen, metsere, ter causen dat hij heeft gewrocht in 't deck en van de groote schuere die van den lesten storm geheel ontbloot was, als oock aen 't huijsken achter 't Hoff (...).*
202. 1613, 30v
31 *Item betaelt Marinus van Daelem, timmerman, ter caesen dat den zelve heeft geleijt een plaete boven de dochterscamere omme een loode gote op te leggen (...)*
Item geleverd een breede plaete van 18 voeten, daer het loot op

³⁰⁰ omdat, om reden dat.

³⁰¹ Randen.

³⁰² Dienstbodenkamer.

³⁰³ Losgeraakt.

leyt (...) met noch geleverd te hebben alle de delen, ribben ende spanningen ³⁰⁴) tot het wagenhuijs, hetwelcke geheel moeste worden opgenomen ende van nieuws herspannen sijn ...

60 kar. 9 str.

203. 1613, 19 *Item betaelt Marinus van Deelen, timmerman, ter causen dat hij met zijnen cnecht ende dienaer heeft gewrocht aen de rekenkamer in 't Hoff, in 't leggen van eenen nieuwen vloer, daertoe geleverd alle de delen ende ribben; comt betaelt volgende zijn cele in date augusti 1613: 74 Carg. 2 oort.*
204. 1613, 19v *Item betaelt Jop Leynssen over coop ende leveringhe van twee hondert dubbel plavuysen, tot behouff ³⁰⁵) van den heen in de rekenkamer, volgende zijn billet, 2 carg.*
205. 1614, 29v *Item betaelt Henrick Anthonissen, metsser, ter causen dat hij met sijne knechts ende dienaer vijff dagen heeft gevrocht in 't opmaecken van den muur tusschen 't Groote Hoff ende de huijsinge 't Reepken, volgende sijn billieth in date den vier en twintichsten maije 12 carg. 2 st.*
206. 1614, 31v *Item betaelt Henrick Henrixen, schaliedecker, die aengenomen heeft te decken den thoren van 't Groote Hoff, voor de somme van (...) 95 carg.*
207. 1614, 32 *Den selven betaelt ter causen dat hij met sijne knechts ende dienaer heeft gevrocht boven het affcomen ³⁰⁶) van de groote sale ende cleersolder volgende sijn billieth de somme van 23 car. 3 str.*
208. 1615, 42 *In den eersten betaelt aen Adriaen Dierxssen, glaesmaecker, ter caussen dat hij allen de glaessen rontsomme ³⁰⁷) heeft verloodt ende versien ³⁰⁸), staende beneden in 't edelmans salet,*

³⁰⁴ balken, spanten, sponningen.

³⁰⁵ ten behoeve van.

³⁰⁶ de trap naar beneden.

³⁰⁷ Rondom.

³⁰⁸ nagezien, gerepareerd.

*volgende sijn cele in date den sesden aprilis anno 1600 ende
vijfthiene* 9 £ 3 str.

209. 1615, 43 *Item betaelt Henrick Cornelissen, metsere, die aengenomen heeft te maecken vier steene pilairen onder den muer van den bleeckhoff, waertoe hij gehouden was te levere alle de materiaelen (...)* 56 £.
210. 1615, 43v *Item betaelt Adriaen Dierxssen, glaesmaker, ter caussen dat denselven heeft gestelt in de camer van de chartres ³⁰⁹) twee nyeuwe glaesen met noch eenighe versien te hebben. Compt volgende sijn billieten in date den dertichsten september 10 £ 18 sts.*
211. 1615, 44 *Item betaelt Marinus van Dalem, timmerman, ter caussen dat den selven heeft aengenomen te stellen een gelint, streckende van 't Groote Hoff tot aen de huijsinghe het Groot Reepken voor de somme van* 57 car. gulden (...)
212. 1615, 44v *Item den selven [Marinus van Dalem, timmerman] betaelt ter causschen van verscheyden reparatien bij hem gedaen, soo boven de sale, als het Leenhoff (...)* 7 £, 4 str.
213. 1615, 46
47 *Item betaelt Henrick Henrixssen, schaliedecleer, die aengenomen heeft te decken den enckelen ende dubbelen stal, midtsgaders de palveniershuijs metten trap, ende dat met goede Engelsche schalien (...)* 940 £, 15 str.
214. 1616, 25 *Item betaelt Henrick Cornelissen, metsser, ter caussen dat denselven met sijnen knecht ende dienaer thien dagen heeft gevrocht in 't repareren van de muijlen stall ³¹⁰) in 't Groote Hoff, midtsgaders in 't affnemen van de resterende tichelen op de achterschuere (...)* 23 £ 14 str.
215. 1616, 26 *Item betaelt Marinus van Dalem, timmerman, ter caussen dat hij met sijn knechte ende dienaers heeft gerepareert ende met nyeuwe delen ende plancken versien, de geheele daecken van 't*

³⁰⁹ charterkamer, archief.

³¹⁰ stal voor muildieren.

- washuys, dochtersquartier, midtsgaders gemaect heeft twee
nieuwe poorten, aen de poorte, commende achter aen de
Vischmerct, midtsgaders aen den binnen, ende buijten hoff,
ende daer toe geleverd allen het hout, soo van delen,
wagenschot, plancken, capravens ³¹¹) (...) 81 £, 17 str.*
216. 1616, 26v 27 *Item betaelt Henrick Cornelissen, metsser, ter caussen dat hij
met zijn knecht ende dienaers heeft gevrocht in 't overwelen
van de keldermont van de groote keucken, midtsgaders in 't
affdoen van de resterende tichelen van de groote schuere . 20 £*
217. 1616, 27 *Item betaelt Henrick Henrickssen, schaliedeker, ter caussen dat
den selven met zijnen dienaer heeft gerepareert ende met
schalien versien de daecken, beginnende van 't washuys, totte
groote sale, midtsgaders de daecken van het dochtersquartier,
ende daer toe geleverd alle schalien (...) 251 £ 12 str.*
218. 1648, 20 *Betaelt Aert Govertssen, lootgieter, ter causen dat hij heeft
gevrocht in 't repareren van de plombe volgende zijn cele,
affgetrocken het out loot 60 Carg. 8 st.*
219. 1649, 22 *Item betaelt Dirck Heyndrixen van Salingen (?) over root coper
tot het maken van eenen appel op den thorn³¹²) van 't Groot
Hoff 11 kar 13 str.*
220. ARR 21, 41 *15 november 1650*
*Den heer raedt Turcq begeert op sijne missive van den 13en
novembris resolutie van haere furstelijcke Genade, te weeten off
de gaelderij³¹³) onder de plombé tot Bergen haere furstelijkcke
Genade gelieft met kalck beslagen off met waegenschot
becleedt te hebben.*
*Is haere furstelijcke gedient geweest te verclaeren, dat men
deselve met kalck soude beslaen, daervan den raedt Ingenrae
den voornoemden raedt Turcq deur genedige ordre advertentie*

³¹¹ kapraven, daksparren.

³¹² Toren.

³¹³ Galerij.

heeft gedaen op datum deser.

221. ARR 21, 44 1 december 1650

Transportatie ende vercoopinge vant 't loot gecomen van de plombee tot Bergen in 't Hoff.

Is goet gevonden dat men het loot, gecomen van de plombee in 't Hoff van Bergen, sal doen vervoeren naer Amsterdam, waer toe men den rendtmeester Brouwers sal versoecken omme sijnen dienst te willen laten gebruijcken ende meteenen aenscrijven, dat hij met de penningen van de vercoopinge procederende ³¹⁴) sal mogen satisfactie geven ³¹⁵) aen sijnen neve van de penningen, bij hem gedebourseert ³¹⁶) tot de coop van het hout, in plaetse van de plombée verwerckt.

Veranderinge van voorige resolutie

Is naederhant geraden geoordeelt, den rendtmeester Brouwers simpelijck te autoriseren ³¹⁷) tot het afhueren van een schip tot vervoeringe van het loot naer Amsterdam, ende sijn edele te versoecken, dat hij bij missive ³¹⁸) die van den Raede tijdelijck adverteert ³¹⁹) wanneer het schip tot Bergen sal affvaeren, wie den schipper sij ende aen wat kaije men hem sal connen vinden omme alsdan door iemanden van den raede de vercoopingen aldaer te doen geschieden.

222. 1650, 20v *Item betaelt Willem Jacobs, schipper van Dordrecht, over de vracht van hout, noodich tot het vermaken van de plombe ende de salder boven de groote sale: 79 carg.*

223 1663, 26v *Item betaelt door ordre van hare furstelijcke Genade aen Monsr. Goubau, voor het geene hij hadde verschoten aen verscheidene*

³¹⁴ Afkomend.

³¹⁵ Voldoen.

³¹⁶ Voorgesloten.

³¹⁷ Machtigen.

³¹⁸ Brief.

³¹⁹ Bekendgemaakt.

saecken voor de capelle, hebbende hare Vorstelijcke Genade den rendant gelast dese ende de naervolgende posten raeckende de Capelle in zijne reeckeninge te brengen. Comt oversulckx alhier
130 £ 19 str.

224. 1663, 27 *Item aen den selven betaelt door Genadiger ordre ten behoeve van de beeltsnijder Quellinus tot Antwerpen 60 £ 10 str.*
- 225 1663, 27 *Item is bij den rendant verschoten ³²⁰⁾ ter sacke als vooren,*
 27 *volgens gehouden notitie de somme van 25 £ 3 str.*
 27 *Item alnoch blijckende bij billiet 15 £ 10 str.*
Item noch verschoten voor de capelle 10 £ 12 str.
- 226 1664, 26v *Item betaelt door ordre van hare Vorstelijcke Genade aen Artus Quellinus, beeltsnijder tot Antwerpen, voor de wapens en chijffres ³²¹⁾ gesneden op vier panneelen ende twee andere stuckxkens voor de capelle van 't Hoff 98 £ 10 str.*
227. 1664, 27 *Noch verschoten voor de selve capelle volgens billet 8 £ 2 oort.*

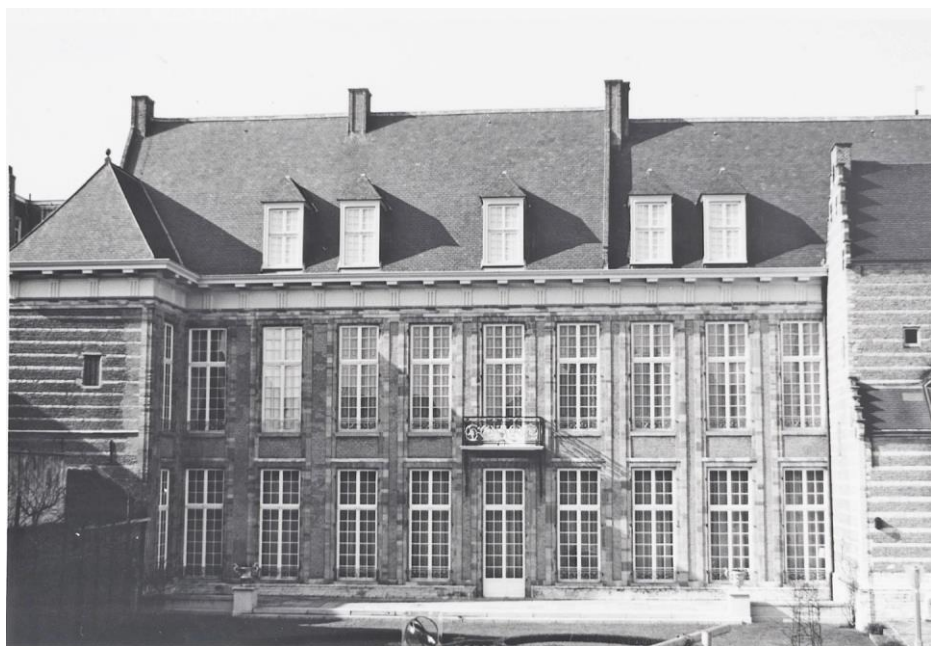
³²⁰ Voorgeschoten.

³²¹ Cijfers.

20. Tuingerwaaier van het voormalige Prinsenkwartier in 1924.

Tijdens de periode, waar in het Markiezenhof als kazerne werd gebruikt, zijn de grote ramen van de woonvleugel gedeeltelijk dichtgemetseld.

21. Tuinvleugel van het voormalige Prinsenkwartier na de restauratie, ca. 1980.

Bij de restauratie zijn de raamopeningen in hun oorspronkelijke omvang hersteld en kon door het afbreken van allerlei bijgebouwen de reconstructie van de tuin beginnen.

1672-1721

Toen Maria Elisabeth II op 29 november 1671 overleed erfde haar (enige) dochter het Markiezaat. De nieuwe markiezin werd op 12 februari 1672 met het markiezaat beleend maar op 23 september daarna besloten de Staten-Generaal om haar goederen in beslag te nemen. Hieruit zou de graaf van Hoogstraten schadeloos gesteld worden, wiens bezittingen door de koning van Frankrijk in bezit waren genomen, omdat hij onder de Prins van Oranje de Verenigde Nederlanden diende. Op 1 oktober namen gedeputeerden van de Staten-Generaal Bergen op Zoom in bezit. Het was echter niet de graaf van Hoogstraten, maar de Prins van Oranje die uiteindelijk het Markiezaat verkreeg en behield tot aan de Vrede van Nijmegen in 1678³²²). Deze maatregelen waren een gevolg van het feit dat de markiezin, Henriëtte Francisca van Hohenzollern, in 1662 was gehuwd met Frederik Maurits II de la Tour d' Auvergne, graaf van Auvergne, legeraanvoerder van de Franse koning. Frankrijk was voor de republiek der Verenigde Nederlanden, waartoe ook Bergen op Zoom behoorde, een vijandelijke mogendheid. Van 1672 tot en met 1678 bevatten de rentmeestersrekeningen de aantekening, dat het Hof niet gebruikt wordt, maar bewoond wordt door "oude dienaers" van de markiezin. Sinds 1674 wordt tevens vermeld, dat een deel van het Hof wordt gebruikt om er munitie en hooi op te slaan³²³).

³²² ARR 25, 49, 149, 149v; Van Ham, *Het Doorluchtig Huis*, 36.

³²³ ARR 947.5-10; 948.1-7, rentmr. rekeningen 1672-1680. alle 5v, 1681, 6v; 1682, 8; 1685, 8. Vergelijk 1672, 24v; 1673, 25; 1674-1678, alle 25. In 1676-1677 werden ca. 9000 rode leien geleverd t.b.v. het Hof ARR 947.8-10, rentmr. rek. 1675-1677, fol. 24v, 25 en 24.

De markiezin werd op 24 juni 1679 te Bergen op Zoom gehuldigd. Het verblijf van de markgraaflijke familie was echter niet langdurig: in het najaar vertrok zij naar Frankrijk³²⁴). Uit de rentmeestersrekeningen blijkt dat pas in 1685 hier weer hof is gehouden. Op 27 november vertrok de markies.

In 1688 brak opnieuw een oorlog met Frankrijk uit en werd het Markiezaat wederom aan de Prins van Oranje toegekend. Pas bij de Vrede van Rijswijk in 1697 keerde het terug aan de wettige bezitster, die er op 17 oktober 1698 overleed. Zij werd begraven in de kelder onder de kapel van het Markiezenhof, waar ook haar moeder Maria Elisabeth van den Bergh en haar twee jong gestorven broertjes rustten³²⁵). Krachtens een contract, in 1699 gesloten tussen het stadsbestuur en de Raad van State, werd het gedeelte van de Sint Gertrudiskerk, waar de heren van Bergen op Zoom uit het geslacht Van Glymes hun laatste rustplaats vonden, afgebroken om daaruit stenen te leveren ten behoeve van de nieuwe vestingwerken. Tijdens de werkzaamheden werd de grafkelder met de stoffelijke resten aangetroffen. Deze zijn op 19 en 20 maart 1702 overgebracht naar de kelder onder de Hofkapel³²⁶).

François Egon de la Tour d'Auvergne was inmiddels zijn moeder als markies opgevolgd en in dienst getreden van de Staten-Generaal, zodat bij de volgende oorlog met Frankrijk een reeds genomen besluit tot confiscatie op 22 augustus 1702 moest worden ingetrokken³²⁷). Het

³²⁴ ARR 26, 13v, 19.

³²⁵ Faure, *Histoire abrégée*, 101. (in de in 2010 door WA van Ham geannoteerde heruitgave op pag 199)

³²⁶ SA voorl. inv. nr. 59, 14v.

³²⁷ ARR 55, 34.

is niet duidelijk, of de nieuwe markies tot aan zijn huwelijk in 1707 hier vaak heeft verbleven. Daarna volgen in de rentmeestersrekeningen vele gegevens die op een langer verblijf van deze vorst alhier wijzen. Voor het onderhoud van het Hof waren vooral de daken van belang. In 1676-1677 zijn hiertoe 9000 rode dakleien geleverd. De raad van de markies besloot in 1679 om de oude "cancellerije" (weer) voor zijn vergaderingen te laten inrichten³²⁸). In deze jaren begint men de administratie in het Frans te stellen, mede in verband met het taalgebruik van de markiezin (maar ook omdat Frans de beschaafde omgangstaal werd). Ten behoeve van de lezers, die deze taal niet voldoende beheersen, zal hierna wat gedetailleerder op de gang van zaken rond het Hof worden ingegaan. De metselaar Anthoine van Gyselen moest in 1704 aan het werk omdat een muurstuk was neergevallen op de 'loden' galerij (aan de grote binnenplaats) ³²⁹). Wat vooral opvalt is de rol van de 'conchierge' Jacques Bracco, die optrad als houtleverancier ten behoeve van het onderhoud, maar de rentmeester ook belangrijke bedragen voorschoot. Hij speelde dus tevens een rol als financier van het Hof. Belangrijk was de vernieuwing van het grote dak, in 1706 ondernomen. Hierbij en bij andere onderhoudswerken komt Bracco voor het eerst voor het voetlicht ³³⁰). Het volgende jaar bracht hij aan, dat Willem Kaetshoek, een grutter aan de Vismarkt (in het huis het Hof van Gelder) een schutting tegen de brouwerij van het Hof had aangebracht waardoor de lichtinval in dat belangrijke bouwwerk werd belemmerd. Via een deurwaarder werd

³²⁸ ARR 26, 26 (resolutie van 6 september 1679).

³²⁹ ARR 686.5, rentm. rek. 1704, 37v.

³³⁰ ARR 688, rentmr. rek. 1706, 43v.

Kaetshoek aangezegd, deze "houtthuyn" weg te laten halen ³³¹). Volgens Faure ³³²) liet de markies in 1708 de uivormige bekroning van de grote toren op verzoek van de omwonenden verwijderen. In de archiefbescheiden is hierover echter niets teruggevonden. François Egon de la Tour d'Auvergne vatte het plan op, om (op zijn minst) de woonvertrekken volgens de eisen en smaak van zijn tijd opnieuw in te richten. Dit onderdeel, sinds die tijd in het algemeen het "Princequartier" genaamd, werd voorzien van een nieuwe gevel met grotere ramen dan men in de rest van het gebouwencomplex kan aantreffen. De huiskapel, die tegen de bestaande gevel was aangebouwd, moest worden afgebroken. Vermoedelijk zijn toen de lijkkasten die onder deze kapel rustten, overgebracht naar de kelders onder de Christoffelzaal, waar zij in 1829 nog waren. In laatstgemeld jaar zijn ze van daar getransporteerd naar de nieuwgebouwde kerk van Onze Lieve Vrouw Ten Hemelopneming aan de Grote Markt, waar zij zich op het tijdstip van het schrijven van dit boekje nog bevinden ³³³). Het bericht over de afbraak van de kapel hebben we te danken aan Faure; de archiefstukken laten er zich niet over uit. De verbouwing had kennelijk in de zomer van 1709 plaats. Op 17 juni van dat jaar kregen de metselaars een extraatje, opdat zij zouden doorwerken. Was het erg warm? ³³⁴) De smid Bernard van Veen leverde ijzerwerk ³³⁵).

³³¹ ARR 28, 99 (resolutie van 30 maart 1707).

³³² J.B. Faure, *Histoire abrégée*, 207.

³³³ GA Bergen op Zoom, Raadsnotulen 1827-1829 (notulen van 24 oktober 1829). Aanvulling: In 1988 zijn vanwege de verbouwing tot theater van het kerkgebouw de stoffelijke resten weer overgebracht naar de Gertrudiskerk. Zie ook C. Booij, 'De Maagd ondergronds', [Waterschans 1997-2 pg 61](#).

³³⁴ Bron nr. 228.

³³⁵ Bron nr. 229.

22. *De ingemetselde raamopeningen in de gevel aan de oostzijde van de kleine binnenplaats, 1986. Deze raamopeningen zijn vermoedelijk gedicht nadat in het daarachter gelegen Prinsenkwartier aan de tuinzijde grote ramen zijn aangebracht (1709).*

Alexander van Papenhoven, beeldhouwer en marmerwerker, plaatste een schoorsteen. Het hout kreeg een marmerbeschildering ³³⁶).

De aannemer van het nieuwe kwartier blijft anoniem, maar wederom springt Bracco er uit als leverancier van hout en als financier door het doen van voorschotten ³³⁷). De rentmeester Alexander Faure belastte de domeingoederen van Fijnaart door een lening van 9000 guldens daarop te vestigen ³³⁸). De architect van deze ingrijpende verbouwing is niet bekend ³³⁹).

Het volgend jaar zijn vooral de daken van het Hof hersteld. Jean Rens, koopman te Dordrecht, leverde leien uit Luik; de schipper de Dort (uit Dordrecht of eene Van Dort?) voerde ze aan ³⁴⁰).

De plannen voor de nieuwbouw van de kapel konden door Francois Egon niet worden uitgevoerd, omdat hij reeds in 1710 overleed. Zijn weduwe liet het lijk tijdelijk bijzetten in het klooster te Huijbergen. Niet duidelijk is, of dit vandaar naar Bergen op Zoom is overgebracht, nadat in 1711 de Christoffelzaal als kapel was ingericht ³⁴¹). De architect Giroquel, hier in 1712 werkzaam, waarover verder niets bekend is, maakte waarschijnlijk een plan voor een nieuwe kapel (of voor een verbouwing van de Christoffelzaal met deze bestemming? ³⁴²) Door verwarring in de financiën van het Markiezaat is er waarschijnlijk niet veel van terechtgekomen. De erfgenamen van de inmiddels

³³⁶ Bron nr. 230 en 231.

³³⁷ Bron nr. 232.

³³⁸ Bron nr. 234.

³³⁹ Bron nr. 233.

³⁴⁰ Bron nr. 235.

³⁴¹ ARR 29, ongefol. vermelding op 4 augustus 1710 van de bijzetting bij de Wilhelmiëten te Huijbergen. Zie ook bron nr. 236.

³⁴² Bron nr 238 en 239.

overleden Bracco moesten nog worden betaald: het was een aanzienlijke som gelds ³⁴³).

Bovendien blonk de nieuwe markiezin niet uit in grote belangstelling voor haar bezittingen. Na een verblijf van ongeveer een half jaar deed zij haar bewind over aan een oom van haar overleden echtgenoot, de uit Frankrijk verbannen Emanuel Theodose de la Tour d' Auvergne, bijgenaamd de kardinaal De Bouillon.

Een kardinaal als regent van het markiezaat was voor een protestantse republiek al te kras. De Raad van Brabant zette hem als zodanig af en hield de oppervoogdij aan zichzelf.

Na twee jaar bewind door afgevaardigden van deze Raad werden tot regenten benoemd de ooms van de markiezin: Henri Oswald, eveneens kardinaal, aartsbisschop van Vienne (ZuidFrankrijk) en Frederik Constantijn, kanunnik te Straatsburg en proost te Luik ³⁴⁴). Deze hooggeplaatste geestelijken verbleven meestentijds te Brussel, Den Haag of Parijs. Een kort verblijf is te signaleren in 1714 en een langer in 1718. Een "departement" van het Hof moest toen worden gemeubileerd ³⁴⁵).

Nog in 1714 prees de bisschop van Antwerpen de voogden om hun plannen tot vergroting van de kapel ³⁴⁶). Hierover is verder niets teruggevonden. Het werk is wellicht niet gerealiseerd.

Door Jacobus Ogiers zijn in 1715 werken aan het Hof verricht onder leiding van een architect of directeur. Wat er precies gedaan is, valt

³⁴³ Bron nr. 240 en 241.

³⁴⁴ Faure, *Histoire abrégée*, 141 e.v.; ARR 31, lv.

³⁴⁵ ARR 31, 6; ARR 32, 50.

³⁴⁶ Bron nr. 242.

niet na te gaan ³⁴⁷). In 1718 blijkt voor het eerst, dat de drossaard van stad en land van Bergen op Zoom, Pieter Cornets de Groot, een appartement voor zichzelf in het Hof heeft laten inrichten. De metselaar van Kleeff en de meester-timmerman Christoffel van der Boogh waren daaraan werkzaam ³⁴⁸). Ook in 1719 verbleven de voogden hier enige maanden. Er werden onder meer plafonds in het Hof aangebracht. Tevens werden er schilderijen geleverd ³⁴⁹).

228. 1708/1709, *Le 17e de juin pour faire continuer les maçons dans l'ouvrage de*
36v *la Cour: (...)* 38.0.0
229. 1708/1709, *A Bernard van Veen le premier de juillet 1709 (...) a bon compte*
37v *de ces ouvrages de fer, faits au nouveau quartier de la cour*
51.0.0.
230. 1708/1709, *Le 3e juillet 1709 au marbreur (...) pour avoir marbré le bois de*
37v *la cheminée de marbre au nouveau quartier de la cour* 39.10. 0.
231. 1708/1709, *Le mesme jour [21 decembre 1709] (...) a Alex andere van*
39 *Papenhoven schulpteur* 250. 0. 0.
232. 1708/1709, *A la femme de l'entrepreneur du batiment de la Cour a bon*
41 *compte de l'ouvrage de son marij le 13e de septembre 1708.* 15.
0. 0.
233. 1708/1709, *Deboursé par Braco au nouveau batiment, par ordre de Son*
43v *Altesse (...)* 1813.16.0
Par l' architecte arresté le compte de Braco du dommage, qu 'il
avoit souffert par le raccourssisement de son bois (....): 20. 0. 0.
234. ARR 56, 30v *Annus a servatore nato (1709)*
François Egon etca. Doen kont ende verclaeren dat wij hebben
machtich gemaect, constiueeren en maecken machtich mits

³⁴⁷ ARR 31, 121.

³⁴⁸ ARR 698, rentmr. rek. 1718, 402v-403; ARR 33, 114.

³⁴⁹ ARR 700, rentmr. rek. 1718/1720, 320, 366; ARR 32, 52; SA voorl. inv. nr. 699; stadsrekening 1719, 407v, 409v, 475v.

desen Alexandre Faure (...) om uyt onsen name (...) voor schout et, borgemeesteren ende schepenen van Vrouw Jacobslant geseyt den Fijnaert ende aldaer bekennen, dat wij wel en deugdelijck schuldigh sijn aen de heer Henrij de Bere, de somme van 9000 Caroli guldens tot twintigh stuyvers het stuck (...) ons geleent en verstreckt om daarmede het achterquaertier van ons ene huysse van Bergen te vernieuwen (...) Bergen op Zoom den 6e meert 1709.

235. 171011711, *Paije a Jean Rens, marchand de Dort, (...) pour 14.000 ardoises*
58v *de Liège pour les reparations des toits de la cour (...) 151.10. 0.*
Au mesme pour un billet de quatre mesures de chaus, 7650
ardoises et quelques des pens 103. 40. 0.
236. 1710/1711, *A Leonard Jacmar (...) pour le travail, qu 'il a fait pour demolir*
59v *les fondemens de la gellerie* 7.10. 0.
237. AAR 29, *(5 augustus 1710)*
, ongefolieerd *Verzegelinge gedaan op het Hoff van zijne Hoogheijt de heere*
Prince van Auvergne, onzen genadigen Heere Marquis,
hooghloffelijcker memorie, ter requisitie en ordre van haere
Hoogheijt, mevrouwe de Princesse van Auvergne, onze
genadige Vrouwe.
Eerstelijck is aan twee deuren met stadszegel verzegeld de
kamer, genaamt de reeckenkamer, waar in berusten alle
reeckeninge en andere principale ³⁵⁰) papieren vande
voorszejden huijse.
Ten tweeden de kamer, die genaamt werd de kamer van de
archieve, waarinnen berustende alle de oude papieren, charters,
titels ³⁵¹) ende andere oude documenten van het marquisaet
van Bergen in 't generaal ende van de dorpen ende polders, daar
onder dependerende ³⁵²) in 't particulier.

³⁵⁰ Belangrijke.

³⁵¹ rechtstitels, bewijsstukken.

³⁵² afhangend van, behorende onder.

Ten derden een kamer boven het comptoir ³⁵³) van de secretaris Faute, waarop zijn gezet zes koffers, daarin gezegt wert te weezen toilette en zilverwerk, meubelen ende papieren.

Ten vierden een cabinet, waarin berusten eenige papieren van den secretaris Johan Faure.

Ten vijffden de salder genaamt de gardemeubel ³⁵⁴), daer inne verscheijde meubelen van het huijs berusten, aan twe deuren.

Ten sesden een kasset ofte koffertje, waarinne gezeght werd het testament van zijne hooghgemelte Hoogheijd te zijn.

Ten sevende een kamer, waarin de boecken van de bibliotheecq en eenige bundels van brieven zijn berustende.

Aldus gedaan, verzegelt en geslootheden, de voorzeijde plaatsen en koffer, ten overstaan van ons ondergeszeijde, ten dage, maandt en jaare, midsgaders ter plaadse als boven.

Was getekent: A. van Heusden, S. Turcq.

- 238 ARR 30, 38v Aen de architecte Giroquel voor zijn vacatien: 299.10.0 ³⁵⁵).
239. 1711/1712, Payé a l' architecte Giroquel a bon compte de ses vacations le 20
47 decembre: 1711 299.10. - . ³⁵⁶).
240. ARR 30, 6 Item³⁵⁷) alsoo door de erffgenaemen van Jaques Brace, paghters
van 's heeren moolen binnen Bergen, zijn geleveert ³⁵⁸)
verscheijde materijalen, soo tot het opbouwen van de nieuw
gebouw van het Hoff, als tot de extraordinaire ³⁵⁹) reparatien
van alle de schade, geschit ³⁶⁰) door de swaere hagel in de

³⁵³ Kantoor.

³⁵⁴ Meubelopslagplaats.

³⁵⁵ Uit de lijst van achterstallige renten en andere schulden, die op fol. 32 begint en op bevel van de Raad van Brabant d.d. 12 december 1712 werd opgemaakt.

³⁵⁶ Deze uitbetaling stemt overeen met de post op de onder 238 genoemde lijst.

³⁵⁷ Uit de memorie, dienende om de Raad van State te informeren over de financiële situatie van het markiezaat d.d. 13 oktober 1712.

³⁵⁸ Geleverd.

³⁵⁹ Buitengewone.

³⁶⁰ geschied

voorleede jaere gevallen, monteerde de selve een conslderabel
³⁶¹) somme ...

241. 1712/1714, *Premierement aux heritiers .de Bracco pour divers es materiaux,*
46v *livré pour le toit de la cour, le 3: d'aoust 1711 la somme de (...)*
622.13.518.

242. ARR 31, 7 *Lettre de Monseigneur l'Evesque d'Anvers a Monseigneur le*
prince Henrij d'Auvergne par ou il permet de faire les fonctions
curiales dans la chapelle de Bergh, en attendant que la nouvelle
chapelle soit battie.
Anvers le 27e mars 1714.
C' est avec bien de plaisir Monseigneur, que j'approuve votre
dessein de tenir vos Pâques avec Monseigneur votre frère et vos
domestiques dans la chapelle couriale de votre très illustre
ancêtres a Berg op Zoom, et j'autorise par la presente, pour
autant qui e[s]t en moi, tout prêtre autorisé d' ailleur dans
mon diocèse pour en faire les fonctions étant apellé par vous,
l'agrandissement da la chapelle medité par feu Monseigneur le
Prince
votre frère sera uneoeuvre digne de votre pieté et fort
avantageux aux catholiques pour tout malheur aisé a naitre (...
).
etoit signé: Pierre Joseph eveque d'Anvers.

Vertaling: *Brief van monseigneur de bisschop van Antwerpen aan Prins*
Henri van Auvergne waarbij hij toestaat de hof diensten te doen
in de kapel van Bergen, in afwachting van de bouw van de
nieuwe kapel.
Antwerpen, 27 maart 1714.
Met veel genoegen, Mijnheer, keur ik uw plan goed om de Pasen
met Mijnheer uw broer en uw bedienden te houden in de
hofkapel van uw zeer doorluchtige voorouders te Bergen op
Zoom, en ik machtig hierbij, voorzover het in mij [mijn macht]
gelegen is, iedere priester die elders in mijn bisdom daartoe

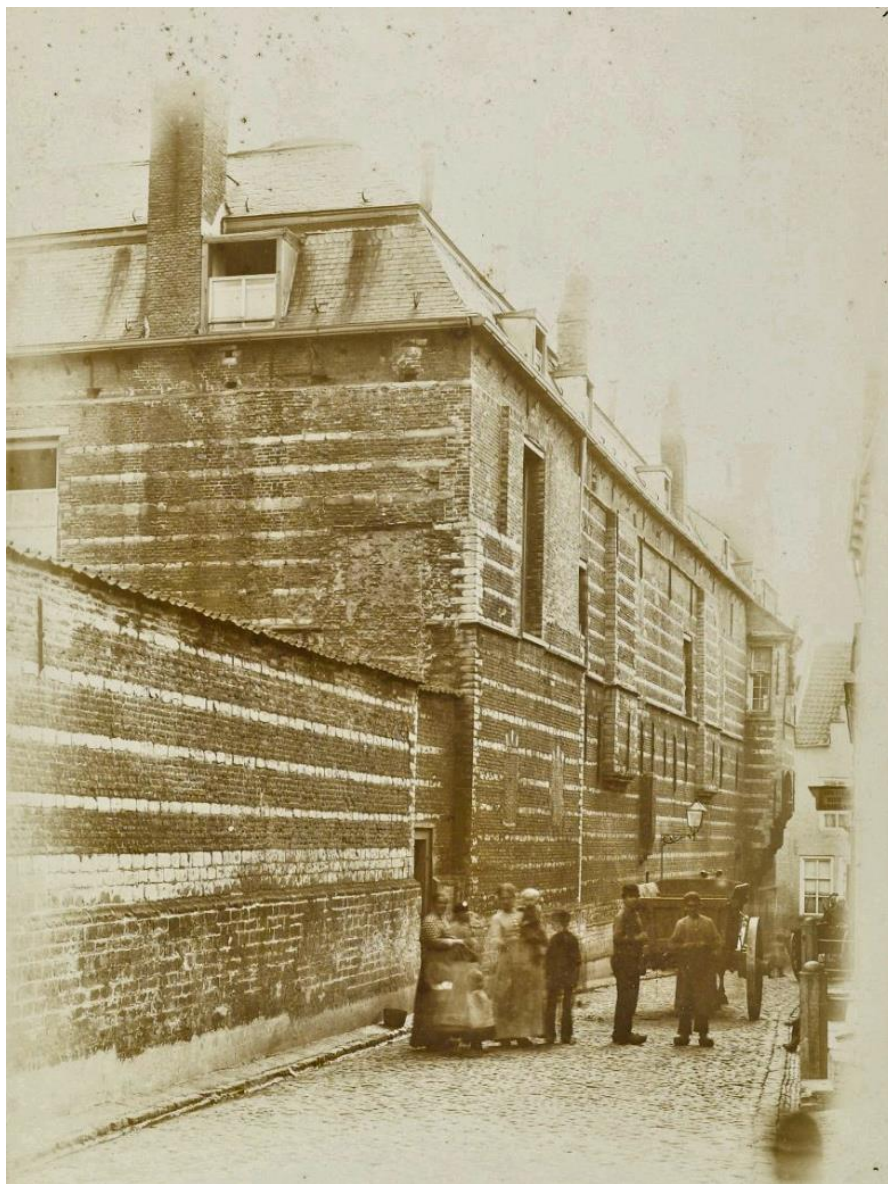
³⁶¹ Aanzienlijke.

gerechtigd is, en door u gevraagd wordt, daar de diensten te verrichten. De vergroting van de kapel, overwogen door wijlen uw broer de Prins, zal een werk zijn, waardig aan uw toewijding en bijzonder heilzaam voor de katholieken voor alle ongeluk dat mocht geschieden. ...

was getekend: Petrus Josephus, bisschop van Antwerpen.

243 1719, 436

Betaelt aen de erffgenamen van Bracco (...) voor leeverantie van mattrialen aen de thooren van het Hoff in jaertijde deeser reekeninge dus hier volgens rekeninge en quittantie de somme van 47 £, 4 st. 4 penn.

23. De noordoosthoek van het Markiezenhof, gezien vanaf de Hofstraat, 1890.
De foto toont het in 1785-1786 aangebrachte mansarde-dak boven de noord-
en oostvleugels langs de grote binnenplaats.

1722-1795

Het huwelijk van markiezin Maria Henriëtte de la Tour d'Auvergne en Johan Christiaan, keurvorst van de Palts en Prins van Sulzbach (Duitsland), is op 15februari 1722 te Bergen op Zoom voltrokken; het was voor het laatst in de geschiedenis, dat een vorstelijk gezelschap in zo grote getale in het Hof was verzameld ³⁶²). Tot en met 1726 vermelden de rentmeestersrekeningen nog posten voor de hofhouding. In 1727 wordt slechts vermeld dat het Markiezenhof "tot de dispositie" van de markiezin gehouden is. Uit andere rekeningposten blijkt dat haar echtgenoot in 1725 hier enige maanden verbleef en daarna naar Duitsland is vertrokken ³⁶³).

Kort daarop bleken de financiën en de archieven van de rekenkamer van de markiezen in wanorde te verkeren. De Raad van Brabant greep in en liet beslag leggen op het meubilair van het Hof ³⁶⁴).

In 1726 verbleven de markiezin en haar echtgenoot wederom hier; de hertogin van Arenberg, grootmoeder van de markiezin, in 1727. Op 28 juli 1728 overleed de markiezin in Duitsland en de opvolging in het Markiezaat viel toe aan haar zoontje Karel Philip Theodoor, dat nog geen vier jaar oud was ³⁶⁵). Zijn vader deed vervolgens afstand van de voogdij en van het bestuur van de Nederlandse heerlijkheden van zijn zoon, waaronder dat van het Markiezaat, waarmee vervolgens de overgrootmoeder werd bekleed.

³⁶² Faure, *Histoire abrégée*, 24-32, 147.

³⁶³ ARR 34, 1 e.v.; ARR 998, rentmr. rek. 1724, 136v; ARR 999, rentmr. rek. 1725, 112; ARR 1003, rentmr. rek. 1729, 94v, 103.

³⁶⁴ ARR 34, 9v, 26v, 30, 32, 37v, 41, 82v

³⁶⁵ ARR 1000, rentmr. rek. 1726, 137v, 139v, 166; ARR 1003, rentmr. rek. 1729, 94v, 103; ARR 35, 8.

De Raad van Brabant bevestigde haar regentschap op 21 december 1728. Dezelfde raad gaf in september 1729 verlof de achtergebleven meubels in de woonvertrekken van het Hof te verkopen.³⁶⁶) Sinds 1727 werden de onderhoudskosten van het Hof samen met die van de andere huizen, de schuren en de molens van de markies in één post van de rentmeestersrekening geboekt, terwijl de specificatie op afzonderlijke lijsten plaats vond, die niet meer bewaard zijn. Als gevolg hiervan ontbreekt ieder inzicht in de verdere lotgevallen van het Hof. Wel is bekend, dat ca. 1739 de grote galerij is dichtgemetseld ³⁶⁷). Het Hof bleef de zetel van de raad en rekenkamer, van het leenhof en woning van de raadintendant en andere ambtenaren. Markies Karel Philip Theodoor ontnam in 1742 zijn grootmoeder haar bevoegdheden en belastte vervolgens de raad en rekenkamer met beheer over het Markiezaat. Op 4 oktober benoemde hij echter een commissaris-generaal om over zijn Nederlandse domeinen supervisie te voeren. Zelf resideerde hij te Mannheim en sinds 1777, na het verwerven van het grootste deel van het hertogdom Beieren, te München ³⁶⁸). Voor de Commissaris-generaal en de Geheimraad moesten woonvertrekken in het Markiezenhof worden ingeruimd. De beide zusters van de in 1778 overleden opzichter van de markgraaflijke gebouwen, Johan de Neeff, moesten het gebouw verlaten. In 1782 moest zelfs de raad-intendant Van Mattemburgh, de hoogst aanwezige bestuursambtenaar, enige vertrekken ontruimen. Twee jaar nadien

³⁶⁶ ARR 703, rentmeestersrek. 1728/1729, 14v en 116.

³⁶⁷ *Hedendaagsche Historie* (Tegenwoordige Staat) XII, 162. Zie ook de hiervoor genoemde gravures en tekeningen naar Abraham de Haen uit 1739.

³⁶⁸ Van Ham, *Het Doorluchtig Huis*, 38.

was het de rentmeester van het Zuidkwartier F. van Mattemburgh, die uit het Hof moest vertrekken. Hij maakte bezwaren wegens de kosten van enige schoorstenen, die hij op eigen rekening in het gebouw had laten aanbrengen ³⁶⁹).

Hoe vast de familie Van Mattemburgh zich in het Hof had genesteld blijkt *utt* het verlof dat de raad-intendant P. C. van Mattenburgh in 1785 verkreeg, om een huiskapel voor zijn eigen gezin in te richten en een kapelaan aan te stellen ³⁷⁰).

Vanaf 1783 weten we meer over de toestand van het gebouw en de verschillende onderdelen daarvan dankzij de rapporten en adviezen die de opzichter H. Adan daarover uitbracht. Helaas was het taalgebruik van de uit Wallonië afkomstige technicus en landmeter van dien aard, dat - op een enkel voorbeeld na - diens bevindingen hierna in samenvatting gebracht moeten worden.

Er was een aantal onderdelen van het gebouw, die zorgen opleverden. In de eerste plaats was er het platte dak van de grote galerij. Doordat het lood water doorliet gingen de zolders daaronder verrotten. Sinds 1783 kwam de vraag op, of het niet beter zou zijn, hier overheen een nieuw dak aan te brengen. De balustrade die langs dit dak liep en de toren, die eraan grensde, hoefden dan niet verwijderd of aangepast worden ³⁷¹). Ook de toestand van de vleugel, die voor de Geheimraad was ingericht, was niet gunstig. De balken van de bovenzolder waren stuk en de muurbeschotten versleten; de ribben, waarmee deze aan

³⁶⁹ ARR 46, 92 (16 juli 1778); 93v (23 juli 1778); 98v (2 oktober 1778); ARR 47, 15v (14 dec. 1782, 18 oktober 1784); ARR 48, 58 (20 januari 1786) II 7v (22 maart 1786).

³⁷⁰ ARR 47 (3 mei 1784); ARR 2374, resolutie Staten-Generaal van 30 maart 1785.

³⁷¹ Bron nr. 346.

de muur vast zaten, waren verrot. Adan beval aan, nieuwe balken in te brengen, het beschot te verwijderen en de muren te pleisteren ³⁷²).

In 1785 werd begonnen met het aanbrengen van het nieuwe dak boven de galerij. Het werd er een van het model, dat in die dagen in de mode was: dat wil zeggen met een gebroken kapvorm, waardoor niet al te lage, goed verlichte dakkamers konden worden ingebouwd. Dit model heet "a Mansard" of kortweg "amansaart" naar de architect Fr. Mansard (1598-1666), die het in zwang had gebracht ³⁷³).

Op het einde van de lijst van in 1785 verrichte werkzaamheden vermeldt Adan, dat de toren met aangrenzende dakvensters en schouwen moet worden afgebroken om het dak te kunnen voltooien ³⁷⁴). Het probleem of de toren gespaard kon blijven of verdwijnen moest, hield de raad en rekenkamer reeds in augustus 1785 bezig ³⁷⁵). Op 30 november van dat jaar rapporteerde Adan, dat de toren dreigde in te storten, omdat de sluitsteen van de deurboog uit haar plaats was gezakt en er scheuren zichtbaar waren. Dat was zijns inziens veroorzaakt doordat de dakplaat was verwijderd (bij het aanbrengen van de nieuwe kap) en de balkgaten open lagen waardoor de bouwmaterialen geheel verteerd werden en het geheel niet meer aaneensloot. Bij storm, rukwinden en dooiweer na een strenge vorst zou het zeer gevaarlijk kunnen worden ³⁷⁶). Op 20 mei 1786 diende Adan een "staete van restauratien" in, waarbij de voltooiing, inclusief de afbraak van de toren, geschat werd f 1570,- te kosten. Ook waren voorzieningen nodig aan de daken en vensters van het Prinsenkwartier

³⁷² ARR 930, staat van 4 oktober 1783.

³⁷³ E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen*, 109 e.v.

³⁷⁴ Bron nr. 250.

³⁷⁵ Bronnen nrs. 248 en 249.

³⁷⁶ ARR 930, rapport van 31 november 1785.

(aan de grote tuin), de vensterramen boven de grote zaal (Christoffelzaal), de schoorstenen boven de kapel en de poort, de ramen van de eetzaal, de parterre, de deur en de pui van het kwartier van de Geheimraad, de bovenkamers onder de mansardkap, de vloeren, de ramen en het beschot van de raadskamer en het dak van het magazijn ³⁷⁷). In dat jaar is volgens de lijst van Adan inderdaad de toren afgebroken ³⁷⁸). In 1788 had Adan een plan opgesteld om het kwartier van de geheimraad te restaureren; door achterstallig onderhoud waren de vensterglazen op verschillende plaatsen stuk en deze vleugel was hierdoor aan regen en wind blootgesteld. Een ander probleem leverde de Grebbe onder dat kwartier op: een deel van het gewelf was reeds ingevallen en de pilaren van de kleine galerij dreigden in te storten ³⁷⁹).

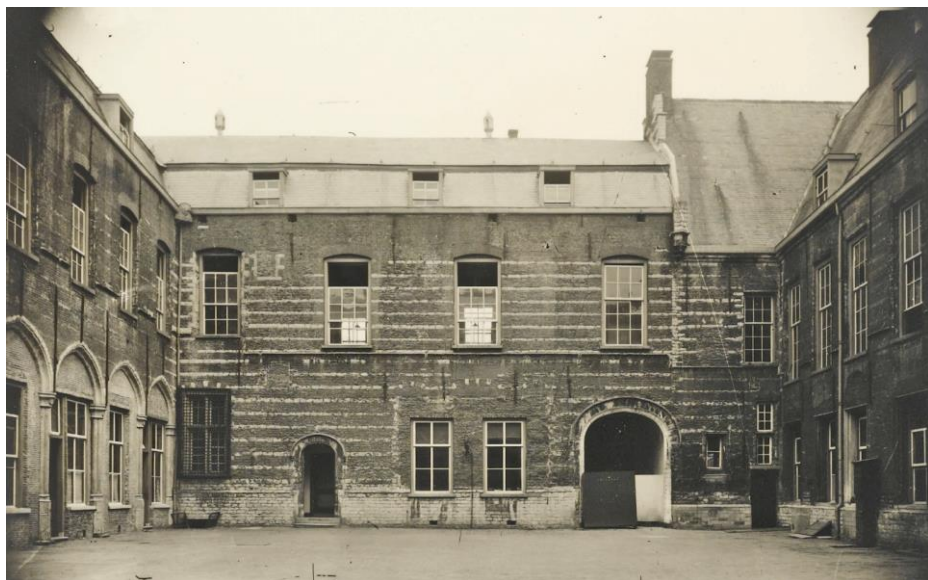
Volgens de rekening van de reparaties en leveranties, ingediend in februari 1789, zijn inderdaad voorzieningen aan de Grebbe aangebracht, terwijl ook aan de archiefkamer, de raadkamer, in de keuken en in het magazijn was gewerkt ³⁸⁰). In zijn rapport van juni 1789, nog aangevuld op 31 augustus, ontvouwde Adan zijn plannen tot een voortgezet herstel van het Hof. De zoldervensters boven het Prinsenkwartier waren nog steeds niet waterdicht, evenals de vensterramen op de parterre en boven de grote zaal, in de gangen en

³⁷⁷ ARR 930, staat van 20 mei 1786.

³⁷⁸ ARR 930, lijst van 25 januari 1787.

³⁷⁹ ARR 930, staat van 20 mei 1788 en bron nr. 252.

³⁸⁰ ARR 930, staat van 11 februari 1789. De archiefkamer was het overwelfde vertrek, dat thans als Mariakapel fungeert. In 1767 werd besloten de archiefruimte uit te breiden met twee, bogen van de aangrenzende galerij. ARR 44,1. Deze uitbreiding is waarschijnlijk identiek met de in ARR 44, 226v (1769) genoemde "cleijn archiveskamer".

24. De gebouwen aan de oostzijde van de grote binnenplaats, ca. 1928.

Links de ingang van het gebouw van de voormalige secretarie en griffie van de rekenkamer en van het leenhof. Rechts daarvan de doorgang naar de achterplaats. Op de gebouwen het in 1785-1786 aangebrachte mansarde-dak.

op de kleine binnenplaats. Hij beval aan, schuiframen aan te brengen in de kapel boven in het kwartier van de raad-intendant (langs de Hofstraat). De erker of arcade in de Hofstraat dreigde in te storten: dat leverde gevaar op voor de voorbijgangers. Verder was herstel van enige fundamenten nodig en vooral moesten de meeste daken, waarvan de schaliën verrot waren, vernieuwd worden. Hij zegt het zeer plastisch: "de jaarlijkse reparatiën zijn vrugteloos en vallen met den eerste wind".

Er waren volgens zijn begroting 300.000 schaliën nodig. Hij stelde voor om dit werk over zes jaar te verdelen. Toch bedroeg deze post/ 1140,- op een begroting van 2710,-.³⁸¹⁾ In november 1789 werden twee

³⁸¹ ARR 930, rapporten van 15 juni en 31 augustus 1789.

25. De gebouwen aan de oostzijde van de grote binnenplaats na de restauratie, in 1984 voltooid, 1986.

Bij deze restauratie is het mansarde-dak verwijderd en is de balustrade langs de bovenkant van de gevel gereconstrueerd. Op de oostelijke vleugel is een geheel nieuw dak aangebracht, terwijl boven de noordelijke vleugel (langs de Hofstraat) het platte dak is hermaakt. De galerij is daarbij weer geopend.

marmere schoorstenen geplaatst in de raadkamer. Adan had moeilijkheden met de metselaar A. C. van Cleef, waarover hij zijn gezag niet geldend kon maken ³⁸²).

Uit de staat van reparaties van 1790 blijkt inderdaad dat er begonnen was de schaliedaken volgens zijn begroting te vernieuwen. De vensters en ramen op de zolders, parterre en boven de grote zaal bleven nog te

³⁸² ARR 930, rapport van 29 oktober 1789. In 1787 werd besloten om Adan een begroting te laten maken voor het vernieuwen van de raadkamer en het aanbrengen van een plafond. ARR 48, ongefol. en bronnen nrs. 253 en 254.

herstellen. Uit de staten van 1792 en 1793 blijkt dat het werk aan de daken is voortgezet, evenals het vernieuwen van de vensters en ramen ³⁸³). Nadien zijn in de troebele periode, die in 1795 begon doordat de Fransen het Hof in beslag namen, veel archiefgegevens zoekgeraakt.

244. 1744, 123v *Den Rendant heeft gerestitueert ³⁸⁴) aen den heere Raed en Intendant Adan de somme van 'tnegentig gulden, door sijn weledele op den derden julij 1745 betaelt aen den timmerman Boog, voor 't maken van negen nieuwe schuijff kosijnen, met de ramen en blinden etca. voor het Hooff van Sijn Hoogheijt*
245. ARR 43, 72v *resolutie van 17 januari 1766*
... Voorts sal eerstdaaghs bij den directeur en opsigter bij bequaam weer werden gevisiteert de Statsgrib ³⁸⁵) soo verre die loopt onder 's-Princenhof, ten eijnde de defecten te ontdekken vermits sedert nu al eenigen tijt aan de galderij en volière ³⁸⁶) een affsinkinghe ³⁸⁷) is, alsoo oock op de binnenplaatse ...
246. ARR, 33 *Raadsvergaaderinge gehouden martis 7 januarii 1783*
Alzoo het plat ³⁸⁸) op het Hoff binnen dese Stad geheel behoorde vernieut te worden, door dien het hout op veele plaatsen door
33v de ondigtheijt van het loot geheel verrot is, so werd
geproponeert ³⁸⁹) of het niet best sou de sijn het plat in 't geheel te Amoveere. ³⁹⁰), het loot opneemen en het gebouw egaal ³⁹¹)
onder een dack brengen, hetgeene tot menagement ³⁹²) van

³⁸³ ARR 931, staten van 22 april 1790 en 24 april 1793.

³⁸⁴ Teruggegeven.

³⁸⁵ Grebbe.

³⁸⁶ Vogelkooi.

³⁸⁷ ingevallen gedeelte; bodemdaling.

³⁸⁸ het platte dak.

³⁸⁹ Voorgesteld.

³⁹⁰ Wegnemen.

³⁹¹ Geheel.

³⁹² Besparing.

costen in twee of drie jaaren soude kunnen voltrokken worden, om sig in teijts van het noodige hout te voorsien. Waarop gedelibereert ³⁹³) sijnde is goedgevonden en verstaan dit geprojecteerde ³⁹⁴) door deskundige te doen examineeren ³⁹⁵), het loodt opneemen en vooral nagaan of de swaare moerbalken van het gebouw goed sijn; en in cas de selve bequaam of repareerbaargevonden worden, als dan tot menagement van costen te ondersoeken- of er mogelijkheid soude sijn, daarover een dack te brengen, sodanig dat het niet sigbaar is, en de balustraade in weesen blijven kan, of anders sodanige middel als bevonden sal worden te behooren en waarvan een plan met begrootinge van costen aan deesen rade sal worden overgegeven, om welk gesien sijnde hierop finaal te resolveeren ³⁹⁶).

247. ARR 47, 316. Raadsvergadering 23 maart 1785

Nadien het saisoen avanseert ³⁹⁷) en het weder dagelijcx gunstiger staat te worden, of deese raade niet zoude goedvinden de noodige orderes ³⁹⁸) te stellen op het gereet maken van het noodige houd voor het nieuwe dak op het platteform ³⁹⁹) van het Hof alhier, ten eynde alles in gereetheyt gebracht sijnde en dit werk ondernoomen wordende, spoedig afgemaakt en in vereyschte order mag sijn gebragt, alles tot voordeel van het gebouw, dat anders eenige tijd aen regen en wind geexponeert ⁴⁰⁰) bleijvende verderft ⁴⁰¹).

³⁹³ Beraadslaagd.

³⁹⁴ Plan.

³⁹⁵ Onderzoeken.

³⁹⁶ vermindering van kosten; beslissen.

³⁹⁷ Vordert.

³⁹⁸ Maatregelen.

³⁹⁹ het platte dak.

⁴⁰⁰ Blootgesteld.

⁴⁰¹ Bederft.

Is goedgevonden en verstaen Zijne Excellentie den heer Baron de Viereg per missive ⁴⁰²) te verzoeken het plan tot het maken van een nieuw dak aan zijn Hoog Edele overgegeven aen desen raade met desselfs goedvinden te willen doen toekomen.

248. ARR 48, 4v. *Resolutie van de raad dd 19 augustus 1785*
Thoorn van het hof - Alhier gesien en geleesen twee verklaringen bij den major ingenieur Spanoghe, Pieter Morgen en M. van Dijk gegeven, houdende dat den thoorn van het Princehof alhier in een seer slegten staat is, dat denzelve circa buyten zijn lood gesaakt ⁴⁰³) is twee voeten naar den noorde, dat dit defect is veroorzaakt door een begevinge ⁴⁰⁴) der al te onevenreedige fondementen, dat het bovenste gedeelte voor zoverre oversteekt niet is buiten gevaar om met een swaare storm ongelukken van te koomen etca. waarop gedelibereert ⁴⁰⁵) zijnde is goed gevonden en verstaan hetzelve voor communicatie ⁴⁰⁶) aan te neemen, sullende bij naader examinatie ⁴⁰⁷) werden ondersog[t] wat middelen er zoude te vinden zijn om gemelden toorn te herstellen.
249. ARR 48, 13 *Resolutie van 2 september 1785*
Thoorn van het Hof aangaande.
- Den Raad intendant Van Mattemburgh produceert ten deesen vergaaderinge een begrootinge van casten door de metselaarsbaasen Michiel van Dijk en Pieter Morgen op requisitie van dese Raade, op de door dezelve overgegeve plaans ⁴⁰⁸) of modellen van een spits of naait van een thoorn geformeert, ten eynde aan deesen Raade zoude blijken voor wat somme den thoorn van het

⁴⁰² per brief.

⁴⁰³ Gezakt.

⁴⁰⁴ Instorting.

⁴⁰⁵ Beraadslaagd.

⁴⁰⁶ Kennisgeving.

⁴⁰⁷ Onderzoek.

⁴⁰⁸ Tekeningen.

Ceurvorstelijk palijs alhier te repareeren of met een spits of naalt te decoreeren ⁴⁰⁹) zoude zijn.

Bij het voornoemde declaratoir ⁴¹⁰) blijkt, dat tot herstel en reparatie van den voornoemde thoorn werd vereyscht 6 à 7 hondert guldens en dat het daaropbrengen van een naalt conform ⁴¹¹) aan d'overgegeve plans, het eene sal moeten kosten drie duysent en het andere twee duysent vijfhondert guldens.

Den voornoemde Raad en Intendant geeft aan deesen Raade in serieuze overweeginge of het niet beste zoude zijn Zijn Ceurvorstelijke Doorluchtigheyt door het geheel afbreeken van den thooren van de voornoemde geheel onnodige onkosten te bevrijden en de buuren en bewoonders van het Hof daardoor buyten gevaar te stellen, dat wanneer men insiet de verklaaringe van den heer Major Ingenieur Spanoghe, de mestelaarsbaasen Van Dijk en Morgen, ten deese opsigten gegeven, haar weledelgestrengende ondervinden zullen dat den thoorn ver buijten sijn lood, schiere sonder of op weynige fundamenteen staande, in gevaar is van in te storten en wanneer zulx gebeurden werkelijk nadeel aan het Hof en huysen der naast aangelegene zoude worden toegebracht, zonder te reekene de ongelukken, die daar uyt zoude kunnen worden veroorzaakt, het nieuwe dak, dat thans op een gedeelte van het Hof alhier wordt gelegd en tegen of over den thoorn moet worden geslooten, thans zo verre geavanceert ⁴¹²) sijnde, dat over het afbreeken of herstellen van den voornoemde thoorn niet langer kan worden gedelibereert. Zo verzoekt den Raad en intendant dat deswegens finaal mag worden geresolveert ⁴¹³), ten wijle het

⁴⁰⁹ Versieren.

⁴¹⁰ Verklaring.

⁴¹¹ gelijk aan.

⁴¹² Gevorderd.

⁴¹³ Beslist.

*dack onvoltooyt moet blijven ende werklieden worden
gerenvooyeert ⁴¹⁴) tot merkelijke prejuditie ⁴¹⁵) van het gebouw
selfs en nadeel van Zijne Ceurvorstelijke Doorlugtigheyt ⁴¹⁶).*

250. ARR 930

*Lijst van de leeverantien en arbeidsloonen op 'sPrincenhoff en in
de stad Bergen op Zoom in den jaar[e] 1785*

No. 1 Adriaen Corn. van Cleeff metselaar aen differente ⁴¹⁷)

quartier[en] ⁴¹⁸) tot den 18 juni bedr. f 25.10.4

25 juni kalk tot de amansaart f 38. 8.0

23 julij arbeit - 24 augustus (...)

de portaal groot[e] saal 19.11.0

portaal 20.12.0

bij de heer Geheime Raad oktober 65. 3.0

quartier de heer Raad Intendant 52. 0.0 ⁴¹⁹)

*Aldus voor de amansaard ⁴²⁰) en de muuren, daaronder de plaat
heel verteer[d] [was] 5, 6, 7 en 10 voeten. In de kaamers 3½
steen dik met alle de schouwen, eenige tot den eerste salder
64.000 steen, 150 sack kalk en 260 guldens aen metsels, meer
als den amansaard soude bedrage; te samen aen arbeit f
606.11. 0.*

Leeveranties f 310.9.8 + f 606.11.0 = f 917.0.8

No. 2 Jan van Dijk timmerman

quartier de heer Raadintendant 8 januari à 26 februari f 130.1.0

⁴¹⁴ Weggestuurd.

⁴¹⁵ Schade.

⁴¹⁶ besloten werd, de controleur-generaal (De George) het dossier te zenden om te beslissen, hoe zo snel mogelijk een beslissing van de markies verkregen kon worden.

⁴¹⁷ Verschillende.

⁴¹⁸ onderdelen van het hof.

⁴¹⁹ hierna volgt de vermelding van een bedrag van/ 138.10.0, wegens leveranties van balken, kalk enz. aan het portaal, trappen, trasbak, in het washuis en in de kamers.

⁴²⁰ Mansardekap.

19 februari, maart, april en majj aen de teekeninge, covlessen
⁴²¹⁾ f 83.3.0

Om de amansaard te voleijnde, den toor, takvinsters ⁴²²⁾,
schouwen af te breken gooten en alle nootsaagelijke ⁴²³⁾
reparatien en vernieuwinge die geen uytstellen en kun[n]en
lijden, selve perijkel ⁴²⁴⁾ en schaadelijk zijn soude, circa costen f
3500.0.

- op het 's Prinsenhoff

251. ARR 930 (...)staet van reparatien aen zijne Ceurvorsterlijcker
Doorlugtigheijts gebouwen(...) In de Stadt Bergen op Zoom
op s'Princen Hoff te effectueren hetgeene op de memorie van
den jaere 1787 en 1786 tot heden niet ingekoomen;
Den boog ofte wulfsel van de Grip onder de plaine van het
quartier van de weldedele gestr. heer geheijmen raad van den
tweede steene wulfsel nauwelijks ½ steen overgebleeven, de 1½
steen ingevallen, de pilaeren van de galderije in perijkel zijnde;
De doorrije van de plaine tot de agterste plaine te [h]erstraete,
steen als alle verdere sonken ingemelde plaine; Het quartier van
den geheijmen raad in staet te stellen soo als u weledel gestreng
en sullen ordonneeren, sijnde een plan overgegeeven (...).
Wouw 20 majj 1788
U weledelgestrenghe ond; en onderdaanigsten dienaer H. Adan
1788.
252. ARR 49, 22 Raadsvergadering gehouden martis 8 julii 1788
22v Wijders heeft den gemelde rentmeester Adan zeer geïnsteeert
24v omme het quartier van de heer Geheim Raad de George in
behoorlijken staat te stellen volgens desselfs overgegeevene

⁴²¹ Dakkapellen. Hierna volgen nog posten wegens werk aan de kasten in de
eetzaal, ladders, lijsten, stallen en reparaties.

⁴²² Dakvensters.

⁴²³ Noodzakelijke.

⁴²⁴ Gevaarlijk.

*memorie en plan, omme te prevenieeten ⁴²⁵) de verdere
schaaden, welken door gebrek van reparatien aan dat quartier
dagelijks komen te vallen en bij vervolg het zelve geheel zullen
ruineeren en onbewoonbaar maken, alzoo glaasen op
verscheydenen plaatsen ingeslaagen zijnde, dat gebouw
daardoor aan regen en wind staat geexponeerd, zoals de wulf
⁴²⁶) van de Grebbe onder de plaine van het gemelde quartier van
den heer Geheimraad De George zonder uytstel behoort te
worden gerepareerd, alsoo van de twee steenen die het wulf
uitmaken anderhalve steen is uytgevallen en de boog dus maar
op eenen halven steen rust, waardoor de plaine ⁴²⁷) en galderije
alle oogenblikken in gevaar staat van in te storten ... ⁴²⁸)*

253. ARR 49, 31v 12 augustus 1788

- Schoorsteen.

*Gesien een model-afteekeninge van twee merbere⁴²⁹)
schoorsteenen, omme geplaatst te worden in de raadskamer
alhier.*

*Is na deliberatie goedgevonden te neemen het model No. 1 à f
55 guldens Brabands courant geld ⁴³⁰), waartoe den rentmeester
H. Adan geauthoriseerd.*

254. ARR 49, 75v 19 december 1788

- Raadszaal.

*Alzo de raadszaal (uytgezondert de schoorsteen) in order is
gebracht, zo is goedgevonden den heer raad en intendant te
authoriseeren ⁴³¹), zoals geauthoriseerd word bij deese, om een*

⁴²⁵ Voorkomen.

⁴²⁶ Gewelfboog.

⁴²⁷ het plein.

⁴²⁸ besloten werd om het bovenstaande voor kennisgeving aan te nemen.

⁴²⁹ Marmeren.

⁴³⁰ gangbare munt.

⁴³¹ Machtigen.

dosijn stoelen, twee fauteuls ⁴³²), een tafel en kleed voor dezelve te koopen om daarvan bij het aanweesen van zijn excellentie het noodig gebruik te kunnen maaken.

⁴³² Fauteuils, leunstoelen.

Uittreksel uit het handschrift Van Mansfeld, ca. 1804

Het Markgraven- of Princenhof staat aan de oostzijde van de Lange Mee- of Fortuinstraat over de Beurs. Het is een zeer uitgestrekt gebouw of liever een samenhang van verscheide gebouwen, alle in de Gotiekschen smaak in verschillende tijden aangelegd. Zij zijn waarschijnlijk omtrent de jare 1290 door Gerard van Wesenmale, eerste bijzondere Heer van Bergen, allereerst gesticht, doch daarna merkelyk vergroot, vooral door den Heren uit den huize van Glimes, wiers stamwapen niet alleen boven de poort of voorname ingang; maar op meer plaatsen werd gezien. Het wapen van Glimes boven de poort over de Beurs, in grauwe arduinsteen gehouwen, werd op den (...) afgebroken ingevolge het verbod van openbare adellijke onderscheidsteken⁴³³).

Dit hof bevat binnen datzelfs bebouwden omtrek drie open plaatsen of basses cours genaamd, rond welke de onderscheide gebouwen, kamers, vertrekken, en andere noodwendige verblijven, zijn aangelegd.

Tot de eerste dier open plaatsen, gaat men in door de Grote poort over de Beurs, zijnde deze plaats rondsom met gebouwen bezet, als aan de noorzijde een reeks van vertrekken en kamers, die laatstelijk verstrekt hebben tot de woning van den Raad en intendant Van

⁴³³ Bedoeld is kennelijk het plakaat van 2juni 1795 tot verwijdering van wapens van openbare gebouwen enz. Echter kan ook bedoeld zijn het bevelschrift van januari 1798 tot verwijdering van alle wapens op grafzerken enz.

Zie Ch. C. M. de Mooij, *Om de vruchten van Gods Berg* (Bergen op Zoom, 1983) 49.

Mattemburg ⁴³⁴), benevens eene overwelfde en voor het vuur beveiligde Archiefkamer ⁴³⁵) Aan de oostzijde, de griffie, de leenkamer (zijnde een schoon vertrek over enige jaren door schoon stukadoorswerk aanmerkelijk verfraaid); de poort om tot de tweede basse cour te gaan, benevens ene nog daarnaast zijnde kamer. De zuidzijde bevat de zaal van den heilige Christoffel, dat genaamd, naar de afbeelding van dien heiligen, welke boven de schoorsteen in steen uitgehouwen is ⁴³⁶). Aan de westzijde heeft men de poort langs welke men inkomt, de portierswoning en enige vertrekken. die gemeenschap met de gebouwen der noordzijde hebben.

Op de tweede basse cour of open plaats is de woning van de consierge, de brouwerij, de broodbakkerij, de koetshuizen (remisen) en stallen, zoo voor paarden als muildieren ⁴³⁷).

De derde basse cour is een langwerpige vierkante plaats, met blauwe Namursche stenen bevloerd; aan de westzijde van deze plaats heeft men een lange overwelfde gang welke op colommen rust, en welke tot verscheide woningen en vertrekken den toegang geeft, als mede tot het zogenaamd Prince Kwartier, zijnde een afzonderlijk gebouw, door Maurits, Prince de la Tour d'Auvergne, op het laatst der 17e eeuw aangelegd ⁴³⁸), en uit verscheide ruime zalen, kamers en kabinetten bestaat, die alle hun uitzigt hebben op een fraie bloemtuin, aan welkers einde een groot gebouw is, voorheen tot een grote tuin, thans

⁴³⁴ Vermoedelijk de vertrekken 26 en 126.

⁴³⁵ Vertrek 25, thans Mariakapel.

⁴³⁶ Zaal 1, Grote of Christoffelzaal.

⁴³⁷ Vermoedelijk de vertrekken 34, 35, 41 en 42.

⁴³⁸ Lees : François Egon, prins van Auvergne, in 1709.

in de Engelsche smaak aangelegd, welke een uitgang op [het] Klinkerplein aan de Vischmarkt heeft ⁴³⁹).

Behalven de aangehaalde zalen, kamers en vertrekken, heeft men nog verscheide mindere aanzienlijke plaatsen, zalen en keukens etc., alle gelijkgronds; zijnde de vertrekken op de eerste verdieping ten naaste bij als beneden afgedeeld, zoodat dit hof volkomen het talrijk huisgezin van een Vorst kan bevatten.

Zelfs hebben meermalen verscheide Vorstelijke of aanzienlijke familien aldaar gelijktijdig hun verblijf gehouden, onder anderen in den jare 1722, wanneer ter gelegenheid van het huwelijk der Princesse van Auvergne, Markgravin van Bergen, met de Prins Christiaan van Zultzbach ten zelve tijd aldaar met hunnen stoet hun intrek namen de prinses van Zultzbach, Abdesse van Thoorn, de Hertogen van Aremberg, de prinses van Auvergne, de Cardinaal-coadjutor van Straatburg, de Princen van Rumpré en van Hoorn, de Graaf en Gravinne van Huldigem, van Lamnoij etc.

Voorheen pronkte dit hof met een zeldzame hoge toren van eene achtkantige gedaante, welke op ijder verdieping verbreedte en diensvolgens van boven merkelyk breder dan beneden was. Deze toren door ouderdom bouwvallig wordende, is in 1780 tot op de hoogte den overige gebouwen, nadat alvorens in 17.. de prins van Auvergne, de spits die [de] zelve voorheen dekte, er had doen afnemen en met een sierlijke ballustrade deed omringen ⁴⁴⁰). Ook was deze toren merkwaardig, wyl dezelve aan de noordzijde (...) voeten overhelde, hetgeen men zegd dat opzettelyk bij den opbouw zouden

⁴³⁹ Vermoedelyk zijn achtereenvolgend bedoeld: tuin nr. 40 Franse tuin) en nr. 38 (nu bestemd tot beeldentuin).

⁴⁴⁰ Zie Faure, *Histoire abrégée*, blz. 207 die het jaartal 1708 noemt.

zijn gedaan; ten minste is het zeker dat aan de grondslagen, die inwendig gedeeltelijk voor een trap der kelders dienen, geene de minste sporen van verzakking zijn te zien. Er zijn, vooral in de Italiën, verscheide torens die aan eene zijde overhellen en welke men voorgeeft dus opzettelijk gebouwd te zijn; deze hoe zeer tegen de gezonde bouworder strijdende, heeft echter gedurende de middeleeuwen meermalen plaats gehad, waarvan de aangehaalde toren ten bewijze strekt.

Toen de Heren en Markgraven van Bergen hun bestendig verblijf nog in deze landen pleegden te houden, was dit hof aller prachtigst van meubilen en kostbare huisraad voorzien; zelfs wierd den vorstelijke inboedel, welke den hertog van Alba ⁴⁴¹) bij' verbeurtverklaring in 157.. ten voordeele der kroon van Spanje deed verkopen, door geloofswaardige schrijvers, eene Koningklijke schat waard acht ⁴⁴²). Bovendien hebben de menigvuldige rampen en sequestratiën, waar in het Markgraafschap naderhand vervallen is, vooral is door het langdurig afzijn der laatste Markgraven dit hof ontmeubeld. Hetgeen tegenwoordig de aandacht der kunstkenners het meeste tot zich trekt, zijn de ruitwijze gevormde ijzers, voor de ramen aan de voorzijde van dit hof. Al dezelve geene bevallige uitwerking aan het oog doen, echter hun zonderling maaksel en juiste uitvoering, een vorm van verwondering zijn aan alle die enigszins kennis van soortgelijke werken hebben, vooral baart de juiste afdeling der gaten, door welke de ijzeren staven malkanderen doorkruissen, de grootste verwondering van dit werk.

⁴⁴¹ Alva.

⁴⁴² De verbeurdverklaring vond in 1567 plaats; de procedure is in 1570 afgesloten met de confiscatie van het Markiezaat namens Philips II.

Dit hof, voorheen het eigendom der Heeren en Markgraven van Bergen, die gewoonlijk hun verblijf in het zelfde hielden, tot dat de Vorst en Markgraaf Johan Christiaan van Sultzbach, Keurvorst van de Palts zijnde geworden, zijn verblijf te Mannheim ging nemen. Na welke tijd de Raadsheer-intendant en ander hoge ambtenaren van het Markgraafschap op het zelve hebben gewoond, die benevens hunne huisgezinnen evenals eertijds de Markgraven vrij waren van alle land- en stads-imposten en bovendien verscheide heerlijke rechten genoten. Ook hield het Leenhof en de Markgraaflijke Domeinraad aldaar hunne bestendige vergaderingen, en vooral is dit hof in 's lands geschiedenissen bekend door het Twaalfjarige bestand tusschen Spanje en de Verenigde Nederlanden, welke in het jaar 1609 op hetzelfde gesloten is ⁴⁴³). Na de Staatsverandering van 1795, werd dit hof benevens alle andere goederen van den Markgraaf door de Fransche Republiek aangeslagen en tot een hospitaal voor de troepen van de Natie ingericht.

⁴⁴³ De onderhandelingen vonden achtereenvolgens plaats te Antwerpen (4 februari - begin maart); Bergen op Zoom (13 maart - 3 april). De uiteindelijke overeenkomst is echter te Antwerpen gesloten en op 21 april te 's-Gravenhage afgekondigd. De mededeling is dus slechts gedeeltelijk juist.

26. Oudst bekende fotografische opname van de hoofdingang, 1865. De foto toont dit gedeelte van het Markiezenhof in zijn toenmalige, gedeeltelijk onttakelde, toestand. Boven de ingang de lege nis, waarin voorheen het wapen van de familie Van Glymes (zie achterzijde van de omslag van dit boek) was aangebracht. In 1914 is hierin een St.Christoffelbeeld geplaatst.

De tijd na de markiezen (1795-1986)

Het uitbreken van de oorlog met de Franse republiek, de bezetting door de Fransen in 1795 en de daarop volgende in beslagname luiden een nieuwe periode voor het gebouw in. Ondanks het feit, dat bij de capitulatie van de stad op 25 januari 1795 was bepaald, dat de goederen van de markies van inbeslagname gevrijwaard zouden blijven, benoemden de Fransen op 31 mei d.a.v. een zekere Daverdoing tot opzichter van alle goederen, die door hen geconfisceerd waren. De rentmeester Vermeulen en zijn gezin werden zonder pardon uit het Hof verwijderd en op straat gezet ⁴⁴⁴). In de loop van 1797 richtten de Fransen er een hospitaal in; tevens woonde er een zekere P. L. Saymans, klerk of secretaris van de genoemde Daverdoing.

In 1802 stond het gebouw leeg, wel was de ziekenhuisinrichting nog aanwezig. De Franse beheerder was ondertussen verdwenen, want bij transactie van 5 januari 1800 tussen de Franse en Bataafse republiek waren de domeingooden, door de eerste genaast, tegen een flinke vergoeding afgestaan. Ook de erfgenaam van de laatste markies werd op 24 maart 1801 schadeloosgesteld en deed afstand van zijn rechten, die dus geheel in handen van de staat overgingen ⁴⁴⁵).

Voortaan werd het beheer over de voormalige markgraaflijke bezittingen gevoerd door een commissie van administratie, die te Breda was gevestigd, de zogenaamde Commissie van Breda. Deze is ontbonden na de inlijving van ons land bij het Franse Keizerrijk. Het Hof werd weer hospitaal tot na de val van Napoleon I. Deze had

⁴⁴⁴ J. Hingman in: *Bijdragen Vader!. Geschiedenis en Oudheidkunde* VIII, 173-191.

⁴⁴⁵ Rijksarchief in Noord-Brabant, archief Commissie van Breda, inv. nr. 1112. SA voorl. inv. nr. 206, ingekomen stukken 1802.

overigens de eigendom van het Hof aan de stad overgedragen, die voor het gedeeltelijk zeer vervallen gebouw veel geld uit moest geven om het als ziekenhuis bruikbaar te maken ⁴⁴⁶).

De problematiek rond de kwestie van de gevraagde teruggave van de Grote Kerk aan de R.K. parochie bracht ook het Hof ter sprake; dit was inmiddels opnieuw staatseigendom geworden. Overigens niet voor lange tijd, want door een ruilovereenkomst van 20 juli 1818 ging het weer naar de gemeente over, terwijl het voormalige gouvernementshuis aan het rijk kwam ⁴⁴⁷).

De gemeente liet het Hof vervolgens tot kazerne ombouwen, waarbij veel van het vaste interieur (lambrizingen, plafonds, kasten, blinden enz.) werd uitgebroken ⁴⁴⁸).

Het onderhoud van het gebouwencomplex bleef overigens zwaar drukken op het gemeentelijk budget. Vandaar dat de stad met een zucht van verlichting in 1860 het onderhoud van het gebouw aan het rijk overdroeg ⁴⁴⁹). De dienst van de Genie ging er nu het beheer over voeren.

Tijdens dit bewind zijn in de periode 1901-1912 verschillende restauratiewerken verricht, onder meer van de topgevels aan de westzijde van het gebouw en rond de grote binnenplaats.

Vooraf in de vijftiger jaren van deze eeuw raakte de publieke opinie te Bergen op Zoom sterk geporteerd voor het beëindigen van de militaire functies van het gebouw. De gemeente-archivaris C.J.F. Slootmans

⁴⁴⁶ GA Bergen op Zoom, archief na 1814, voorl. inv. nr. 49.

⁴⁴⁷ GA Bergen op Zoom, archief na 1814, raadsnotulen d.d. 11 maart 1825.

⁴⁴⁸ GA Bergen op Zoom, archief na 1814, repertorium van akten nr. 1827 (22 oktober 1860) en raadsnotulen 26 april-22 oktober 1860.

⁴⁴⁹ GA Bergen op Zoom, archief na 1814, voorl. inv. nr. 9.

stond hierbij vooraan in de papieren "oorlog" met de militaire autoriteiten. Krachtdadige steun werd ondervonden van de toenmalige burgemeester Peters. Op 15 november 1957 gingen deze wensen in vervulling door de formele overdracht van het gebouw in beheer van de gemeente.

Het gemeentebestuur besloot aan het gebouw culturele bestemmingen te geven. Hiertoe diende het complex eerst geheel gerestaureerd te worden. Een bouwdirectie begon in 1959 de voorbereidingen tot deze werkzaamheden. In augustus 1963 werd een aanvang gemaakt met het restaureren van het meest zuidwestelijk gelegen deel van het Hof. De zich daar bevindende Mariakapel moest worden verhuisd naar een plaats elders in het complex; de nieuwe kapel (de overwelfde voormalige archiefkamer) is op 15 augustus 1967 ingewijd.

Op 1 november 1968 kon de gerestaureerde zuidvleugel in gebruik worden genomen, waarin het gemeentemuseum werd ondergebracht. Het meer dan twintig jaar durende restauratie-proces zal hier niet in bijzonderheden worden beschreven.

Mijlpalen vormden onder meer de overbrenging van de Christoffelschoorsteen uit het gemeentehuis naar de gelijknamige grote Hofzaal, waarmee de restauratie van dit gedeelte werd afgesloten (1972-1974). Tezeldertijd is de zogenaamde Franse tuingevel in oude glorie hersteld, waarbij in de achterliggende vertrekken (op de verdieping) stijlkamers werden ingericht.

In 1978 kwam de restauratie gereed van de gebouwen die de openbare bibliotheek Erasmus huisvesten. Daarbij is ter plaatse van

het (tussen 1815 en 1825 afgebroken) achtergebouw een leeszaal in aangepaste stijl gesticht, die de grote tuin aan de oostzijde afsluit ⁴⁵⁰). Daarna zijn de gebouwen rond de binnenplaats gerestaureerd, waarbij de grote galerij weer werd opengemaakt. Hiertoe behoorde de herbouw van het bovengedeelte van de grote toren, waarvan de bekroning wordt gevormd door een windvaan in de vorm van een zeeridder, geschenk van de firma Sakko. De plaatsing van dit pronkstuk op 8 november 1980 vormde letterlijk een hoogtepunt van de restauratiewerken. Die rond de grote binnenplaats zijn in 1984 voltooid. De laatste fase van het herstel vormt de restauratie van de achtergebouwen en achtertuint, waarmee na bijna 23 jaar werken deze parel aan de stedenkroon van Bergen op Zoom glanst als nooit tevoren.

⁴⁵⁰ C.A.H. Booij, "Het Markiezenhof", *Gemeentewerken* (1979), 245-253.

Slotbeschouwing

Het bijeenbrengen en voor de uitgifte gereed maken van de bronnen voor de geschiedenis van het Markiezenhof bracht een gewijzigde visie daarop met zich mee. Bij het formuleren van deze visie waren de adviezen en aanwijzingen van prof. Meischke voor mij van grote betekenis.

Tot dusverre is bij de beschouwing van de bouw- en bewonings-geschiedenis van het Hof nog onvoldoende gelet op het feit, dat de structuur van gebouwen en terreinen, die eerder het complex vormden, sterk afweek van de huidige, voornamelijk in de jaren 1485-1512 gevormde, situatie. Bij de interpretatie van bouw, en bewoningsresten moet dus rekening worden gehouden met de vraag, of deze behoren tot een vroegere fase van de geschiedenis van het complex, of het resultaat zijn van activiteiten na genoemde periode. Het komt onjuist voor, dat de in 1485 begonnen "ridderzaal" in 1495 met een verdieping met trapgevel verhoogd is. De structuur van de vleugel, waarin de Hofzaal zich bevindt, alsmede de inhoud van de geschreven bronnen, zou kunnen wijzen op het aanbrengen (of voltooien) van een verdieping binnen het reeds overkapt gebouw. *Het Kunstreisboek voor Nederland* (editie 1977, blz. 580) situeert dit oudste gedeelte van het Markiezenhof abusievelijk aan de zuidzijde van de kleine binnenplaats, waar zich op de begane grond zaal nr. 7 bevindt. Dit was eertijds geen zaal, maar -blijkens teruggevonden bouwsporen- een tweetal door een muur gescheiden vertrekken.

De in 1493/1494 genoemde nieuwe poort en de in 1494/1495 vermelde werken aan een toren kunnen wijzen op het realiseren van de vleugel, waarin zich de grote toegangspoort bevindt en van de traptoren aan de grote binnenplaats, waarop de zeeridder-windvaan is

geplaatst. De voltooiing van deze werkzaamheden, (wellicht het aanbrengen van een verdieping in de reeds in 1485 gebouwde Hofzaalvleugel) vonden in het volgende jaar plaats.

Ter plaatse van de huidige zaal nr. 7 en de ruimte nr. 8 bevond zich het eerst in 1505 aangekochte huis Het Gulden Kruis, waarvan de fundamenteën niet parallel lopen met de huidige scheidingsmuren. De vleugel aan de zuidzijde van de kleine binnenplaats, waarin zich zaal nr. 7 bevindt en de bijbehorende aanbouwen, waaronder de zuidelijke traptoren, vormen een onderdeel van een latere fase van de bouwactiviteiten en niet de oudste.

De huiskapel bevond zich sinds ca. 1495 tot aan de afbraak in 1709 aan de oostkant van het woongedeelte. Nadien wisselde deze bidplaats van situatie binnen het hofcomplex. Laatstelijk bevond deze zich in de woonvleugel van de raadintendant in de bovenverdieping, dat wil zeggen in of bij de galerij langs de Hofstraat.

De verbouwing van de vleugel aan de zijde van de tuin vond in 1709 tijdens het bewind van markies François Egon de la Tour d' Auvergne plaats en is niet gerealiseerd door diens oom, de kardinaal De Bouillon. De verlaging van de toren aan de grote binnenplaats in 1786 hield verband met het voltooiën van de mansardekap, in het jaar daarvoor aangebracht boven de noord- en oostvleugel, zulks om woonruimte te winnen ten behoeve van de daar verblijvende ambtenaren. Zij vond dus niet plaats in het kader van de inrichting van het gewezen Hof tot kazerne in de negentiende eeuw.

Bijlagen

Lijst van de heren en markiezen van Bergen op Zoom (1287-1795).

- I. Gerard van Wezemaal. 1287-1308/1309.
Beleend 22 juni 1287. Hij huwde N.N. en is overleden augustus 1308/ 12 maart 1309
- II. Arnold van Wezemaal. 1308/1309-1312/1313
Huwde Johanna van Loon; hij overleed 27 september 1312/ 21 juli 1313.
- III. Mathilde van Wezemaal. 1312/1313-c.1340.
Geboren c.1310. Huwde a). 1325 Albrecht van Voorne, overleden 31 mei/ 2 november 1331; b). ca. 1337 Reinoud van Kleef. Zij deed c.1340 afstand ten behoeve van haar dochter. Overleden na 1348.
Zie ook V.
- IV. Johanna van Voorne. c.1340-1348/1349.
Huwde c.1342 Jan van Valkenburg, overleden 1352. Zij overleed 12 april 1348/8 september 1349.

- V. Hendrik I van Boutersem en Maria van Wezemaal-Merksem.
1351(1349)-1370/1371
Beleend met Bergen op Zoom op 10 januari 1351 en 24 augustus 1352. Hij overleed c.1370/14 september 1371; zij na 1390.
Mathilde van Wezemaal (III) voerde 1351-1353 opnieuw de titel 'vrouw van Bergen op Zoom' en deed eerst in 1353 afstand ten behoeve van Hendrik.
- VI. Hendrik II van Boutersem. 1370/1371-1419.
Huwde Beatrix van Polanen. Hij overleed februari/maart 1419
- VII. Jan I van Glymes en Joanna van Boutersem 1419-1427 (1430)
Zij was een dochter van Hendrik van Grimbergen, zoon van Hendrik II van Boutersem (nr. VI); gehuwd 1416; hij overleed 7 oktober 1427 te Wouw, zij 5 december 1430.
Zij werden beleend op 26 maart 1419 en (opnieuw) 2 september 1427; Blijde Inkomst 3 april 1419.
- VIII. Jan II van Glymes. 1430-1494.
Geboren 9 oktober 1417; huwde 1444 Margaretha van Sint Simon, overleden 1465.
Hij werd beleend 5 januari 1431; Blijde Inkomst op 1 maart 1440.
Hij overleed 7 september 1494 te Bergen op Zoom.
- IX Jan III van Glymes. 1494-1532.
Geboren 15 oktober 1452 te Bergen op Zoom. Hij huwde 1488 Adriana van Brimeu, overleden 31 mei 1500. Hij werd in 1472 heer van Walhein; in 1488 tevens van Wouw.
Beleend op 8 september 1494; Blijde Inkomst 7 september 1494.
Ridder van het Gulden Vlies (9 mei 1481)
Hij overleed 20 januari 1532 te Brussel.

- X Antoon van Glymes. 1532-1541.
Geboren 13 mei 1500 te Wouw; huwde 1522 Jacoba van Croy
(overleden c.1550). 1512 heer van Grimbergen.
22 januari 1532 beleend: Blijde Inkomst 24 juni.
Ridder van het Gulden Vlies (8 december 1531).
Hij verkreeg de titels Graaf van Walhein en Markgraaf van
Bergen op Zoom in 1533.
Hij overleed 27 juni 1541 te Bergen op Zoom.
- XI. Jan IV van Glymes. 1541(1550)-1567.
Geboren 6 februari 1528 te Borgvliet; huwde 1550 Maria van
Lannoy (overl. 1580).
Beleend op 27 augustus 1541; Blijde Inkomst 13 juli 1550.
Zijn moeder regeerde als markiezin-weduwe 1541-1550.
Ridder van het Gulden Vlies (februari/maart 1556).
Hij overleed 21 mei 1567 te Segovia (Spanje).
- XII. Maria Margaretha van Merode. 1577/1578-1588 (1582).
Gedoopt 1560. Dochter van Mencia van Glymes, zuster van Jan
IV (nr. XI).
Zij huwde in 1578 Jan van Wittem, (overleden 1588).
Beleend op 3 mei 1577: ingehuldigd 24 februari 1578.
Philips II, koning van Spanje, regeerde zelf het Markiezaat 1567-
1577. Na inbeslagname door de Staten-Generaal in 1582 bezat
Willem I, prins van Oranje, het Markiezaat 1582-1584; 1584-1585
werd het beheerd namens de Staten van Brabant;
Maurits, prins van Oranje, bezat het 1585-1609.
Markiezin Maria Margaretha overleed in 1588.

- XIII. Maria Mencia van Wittem. 1588(1609)-1613.
Geboren 29 augustus 1581 te Wouw; huwde a. 1599 Herman van den Bergh, (1558-1611); b. 1612 Willem van Melun.
Beleend (door de koning van Spanje) op 9 maart 1588; Blijde Inkomst 22 oktober 1609. Zij overleed 28 juli 1613.
Maurits, prins van Oranje, bezat het Markiezaat 1585-1609.
- XIV. Maria Elisabeth I Clara van de Bergh. 1613-1633(1621).
Geboren augustus 1610 te 's-Herenberg. Zij huwde Albert van den Bergh (1607-1656).
Beleend op 26 maart 1614.
Maurits, prins van Oranje, bezat het Markiezaat weer van 1621-1625; zijn broer Frederik Hendrik 1625-1647.
De markiezin overleed te Boxmeer op 6 januari 1633.
- XV. Maria Elisabeth II van den Bergh. 1633(1649)-1671.
Geboren januari 1613 te Stevensweerd, dochter van Hendrik van den Bergh (1573-1638) en van Margaretha van Wittem, (overl. 1627) zuster van Maria Mencia van Wittem (nr. XIII).
Zij huwde 1630 Eitel Fritz van Hohenzollern-Sigmaringen (1601-1661).
Beleend op 17 november 1635: werd regerend markiezin op 16 november 1649.
Frederik Hendrik, prins van Oranje, bezat het Markizaat 1652-1647; zijn zoon Willem II sinds 1647; deed eerst in 1649 afstand aan de markiezin, die 29 november 1671 overleed te Bergen op Zoom.

- XVI. Henriëtte Francisca van Hohenzollern. 1671(1679)-1698.
Geboren ca. 1642; huwde 1662 Frederik II Maurits de la Tour d'Auvergne (1642-1707).
Beleend op 12 februari 1672, ingehuldigd 24 juni 1679.
Willem III, prins van Oranje, bezat het Markiezaat 1672-1678 en 1688-1697.
De markiezin overleed 17 oktober 1698 te Bergen op Zoom.
- XVII François Egon de La Tour d'Auvergne. 1698-1710.
Geboren december 1675. Hij huwde 1707 Maria Anna van Arenberg en Aerschot (1689-1736).
Beleend op 11 november 1698; ingehuldigd op 25 maart 1707.
Hij overleed op 27 juli 1710 te Douai (Noord-Frankrijk).
- XVIII. Maria Henriëtte de la Tour d' Auvergne. 1710-1728.
Gedoopt 24 oktober 1708 te Bergen op Zoom. Zij huwde 1722 Johan Christiaan Joseph van Palts-Sulzbach (1700-1733).
Beleend met Bergen op Zoom 6 maart 1713; ingehuldigd 16 maart 1714 en 16 februari 1772.
Zij overleed 18 juli 1728 te Hilpoltstein (Duitsland).
De markiezin stond 1710-1713 onder voogdij van haar moeder; 1713-1722 van haar ooms Hendrik Oswald (1671-1747) en Frederik Constantijn de la Tour d' Auvergne (1682-1732).
Haar grootmoeder Maria Henriëtte Theresia del Caretto, hertogin-weduwe van Aren berg en Aarschot bestuurd 1722-1728 het Markiezaat namens haar.

- XIX. Karel (Philip) Theodoor van Palts-Sulzbach. 1728-1795 (1799).
Geboren 10 december 1724 te Drogenbosch (bij Brussel).
Huwde: a.) Maria (Elisabeth Aloysa) Augusta (Innocentia Gabriëlle Eulalia) van de Palts (1721-1793); b.) Maria Leopoldina van Oostenrijk-Este (1776-1848).
Beleend op 7 september 1729.
Zijn overgrootmoeder, Maria Henriëtte Theresia del Caretto, hertogin-weduwe van Aren berg en Aarschot, schoonmoeder van François Egon de la Tour d' Auvergne (nr. XVII) was regentes over het Markiezaat 1728-1742.
De laatste markies verloor zijn bezittingen door de Franse bezetting in 1795.
Hij overleed 16 februari 1799 te München (Duitsland).

Lijst van gebruikte bescheiden uit de archieven van de raad en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom

inv. nr.	korte omschrijving	bron nr.
5	resoluties heer en raden 1494-1498	106
6	resoluties heer en raden 1521-1537	162
21	resoluties raad en rekenkamer 1650-1651	220-221
29	resoluties raad en rekenkamer 1708-1712	237
30	resoluties raad en rekenkamer 1712-1714	238, 240
31	resoluties raad en rekenkamer 1714-1716	242
43	resoluties raad en rekenkamer 1765-1767	245
47	resoluties raad en rekenkamer 1782-1785	246, 247
48	resoluties raad en rekenkamer 1785-1788	248, 249
49	resoluties raad en rekenkamer 1788-1790	252-254
56	protocol van akten 1708-1712	234
644.1	rentmeestersrekening 1384/ 1385	1-8
644.5	rentmeestersrekening 1393/ 1394	9-21
644.6	rentmeestersrekening 1395/ 1396	22
645.1	rentmeestersrekening 1424/1425	23-25
645.2	rentmeestersrekening 1435/ 1436	26-29
645.3	rentmeestersrekening 1437 / 1438	30-34
646.6	rentmeestersrekening 1439/ 1440	35-43
646.2	rentmeestersrekening 1441/ 1442	44-48
646.3	rentmeestersrekening 1442/ 1443	49-52
646.4	rentmeestersrekening 1443/1444	53-56
646.5	rentmeestersrekening 1445/1446	57-59
647.5	rentmeestersrekening 1457 / 1458	60-64
649.1	rentmeestersrekening 1480/ 1481	65-66

inv. nr.	korte omschrijving	bron nr.
649.3	rentmeestersrekening 1485/ 1486	67-69
649.4	rentmeestersrekening 1486/ 1487	70-74
649.5	rentmeestersrekening 1489/ 1490	75-80
650.1	rentmeestersrekening 1490/1491	81-83
650.2	rentmeestersrekening 1491/ 1492	84-85
650.3	rentmeestersrekening 1492/1493	86
650.4	rentmeestersrekening 1493/ 1494	87-90
650.5	rentmeestersrekening 1494/1495	91-96
650.6	rentmeestersrekening 1495/ 1496	97-104
650.7	rentmeestersrekening 1496/ 1497	105
651.1	rentmeestersrekening 1500/ 1501	107
651.2	rentmeestersrekening 1501/ 1502	108
651.5	rentmeestersrekening 1502/ 1503	109-112
651.4	rentmeestersrekening 1503/ 1504	113-114
651.3	rentmeestersrekening 1504/ 1505	115
653.5	rentmeestersrekening 1520/ 1521	116-117
935.1	rentmeestersrek. stad 1521/1522	118-157
935.2	rentmeestersrek. stad 1522/1523	158-161
935.3	rentmeestersrek. stad 1523/1524	163-168
935.4	rentmeestersrek. stad 1524/1525	169-171
935.5	rentmeestersrek. stad 1525/1526	172
938.1	rentmeestersrek. stad 1541/1542	173
938.2	rentmeestersrek. stad 1543/1544	174
938.5	rentmeestersrek. stad 1546/1547	175
939.2	rentmeestersrek. stad 1548/1549	176-177
939.5	rentmeestersrek. stad 1551/1552	178
939.6	rentmeestersrek. stad 1552/1553	179

inv. nr.	korte omschrijving	bron nr.
940.2	rentmeestersrek. stad 1554/ 1555	180
940.4	rentmeestersrek. stad 1556/1557	181-183
941.3	rentmeestersrek. stad 1571/1572	184-186
941.6	rentmeestersrek. stad 1576/1577	187-189
941.7	rentmeestersrek. stad 1577 / 1578	190-195
941.8	rentmeestersrek. stad 1578/ 1579	196
942.1	rentmeestersrek. stad 1612	197-202
942.2	rentmeestersrek. stad 1613	203-204
942 . . ;	rentmeestersrek. stad 1614	205-206
942.4	rentmeestersrek. stad 1615	207-213
942.5	rentmeestersrek. stad 1616	214-217
944.1	rentmeestersrek. stad 1648	218
944.2	rentmeestersrek. stad 1649	219
944.3	rentmeestersrek. stad 1650	222
945.5	rentmeestersrek. stad 1663	223-225
946.1	rentmeestersrek. stad 1664	226-227
690	rek. thesaurier-generaal 1708-1709	228-233
691	rek. thesaurier-generaal 1710-1711	235-236
692	rek. thesaurier-generaal 1711	239
693	rek. thesaurier-generaal 1712-1714	241
699	rek. thesaurier-generaal 1719	243
930	rapporten van rentmeesters. 1761-1789	250-251
1018	rek. thesaurier-generaal 1742	244

-

Lijst van veel voorkomende technische termen

berdere	houten model op ware grootte van een bouwonderdeel
beschijeten	met hout beslaan
bottelrije	brouwerij of onderdeel daarvan
dore	deur
facit	maakt uit, bedraagt totaal
faute	gewelf
gewracht, gewrocht	zie wrochten
cautsyene, catsiene	bestraten, plaveien
knape	knecht
quitancie	bewijs van betaling, kwijting
logie	loods, erker, uitbouwsel
ordonnancie	opdracht (tot betaling)
plavey of paveysteen	vloertegel
rabat	venstersponning
refectie	het bouwen
cedule	werklijst, werkbriefje, akte
scaelgie, schalie	lei, leien dakpan
sondure	soldeersel
tegel, tichel	dakpan, gebakken daktegel
tyras, tras	fijn gemalen of gestampte turf steen, met metselspecie vermengd bij bouwwerken toegepast
traelgen	tralies
vacheren, vaceren	afwezig zijn, weg zijn
val ent	zijn waard, belopen (in kosten)

verbesichen	gebruiken
verschoeyen	herstellen
voeder	wagenvracht
vaute, voute	zie faute
wagenscot	wandbekleding van dun gezaagde planken
wendelsteen, windelsteen	stenen wenteltrap, trappenhuis
wit werck	witte natuursteen
wrochten	werken

Lijst van muntsoorten en van hun afkortingen

br.	zie Brabants
Brabants	munt in Brabant geslagen; bedrag, in de waarde van die munt
car.g.	zie Karolusgulden
d.	zie penning
denier	zie penning
11.	zie Vlaams
gr.	zie groot
groot	zilverstuk ter waarde van 12 penningen of 24 mijten
kar. g.	zie Karolusgulden
Karolusgulden	munt, uitgegeven ten tijde van keizer Karel V, ter waarde van 20 stuivers
lb.	zie pond
mit.	zie mijt
mijt	munt ter waarde van 1/2 penning of 1/24 groot
Oort	1/4 stuiver
Ort	zie oort
penning	munt ter waarde van 1/240 pond
Pieter	gouden Brabantse munt met beeltenis van Sint Pieter
pond	term ter aanduiding van de waarde van 240 penningen
Rijnse gulden	gulden geslagen door keurvorsten in het Rijnland
sc.	zie schelling
schelling	munt ter waarde van 12 penningen of 1/20 pond
st.	zie stuiver
stuiver	munt ter waarde van 1/20 gulden

vl. zie Vlaams
Vlaams munt in Vlaanderen geslagen; bedrag in de waarde
van die munt

